उरग्नामवज्ज्या सायोग्निस्तार्थे प्रविशेद्भरेत् ना भजेन्नित्यमनन्यभाक् सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं वि
क्षमाचरेत् संसिद्धस्याप्ययं संमोहः शुद्धस. यं वे स्तकारणं मोपयाति स इति स्वधर्मनिरीति सत्वोनि
योदिहामुत्र चिकिर्षितात्र यदेतद्धाम्नि जगन मवतां धर्म एष आचारलक्षणः स एव मन्तिपुतो
[illegible] सां नति ष्टोविरक्तो वा मं यथा धर्मसंयुक्तो मोक्षमित्याज्ञ र्गमेति अत्र नोहि
धौवालकवत्क्रीडेत् कुशलो जडवच्चरेत् वदेदुन्म. जा साधनानि रूपपति कहि रेणसाधनैः समं नानि षधाः यतः
नहैतुक शुष्कवादे विवादे न कंचित्पक्षं समाचरेत् गान्ध सापि यत्येकोपविधः तथाहि विहितत्वेन क्रियमाण
ये काम्यकानि च फलध्यानविधीदेन कालेकाले चैरा स चिन्तनं तादृक् रः अयं हि परमो धर्मो यद्यो
रार्थ समीहेत युक्तं तस्करणधारणं तत्वं विम पन्नेते यागादिरेतरं गः वर्णाश्रमधर्मत्वेन स्वर्गादि
तथावास स्तथा सर्वो ग्रामं ग्रामं भजेन्मुनि शौचमाच फलजको विविधः स्त्री पुरुषाद्यधिकारिकश्चान्तर
हलीलयेश्वर न हि तस्यापि कल्याण्य पात्रमर्हीक्षपा ह दिफलक विविध्यदेवतागृहादि भजनरूपः स्या
[illegible] दुःखोद्रेकेऽकाम्ये उत्तरोत्तर कर्तव्यता च तथा आद्यं तयोः तुभिः स्यान्
निरुपाद्रजेत् तावत्परिचरेद्भक्तः श्रद्धावानसूयक यम इत्यन्न नियमः एवं चैतादृशेन द्यावा पृथिवीयणो
ततो नधिकारेणः संन्यासस्य निंदा यत्तु संयत षड्गर्ग एवं किं चान्येपि नियमाः सन्ति गुरुसेवा कर्म कान्तिस्तपः
हिंसा न पर्ई स्याव नौ कसः गर्हि रागोश्मन रक्षेन्या द्विजस्याच गः ब्रह्मचारिणः स्वाध्याय यज्ञः क्रियामयाद्वितीयस्य तपो
देशान् व्रह्मचर्यं तपः शौचं संतोषं भूतसौहृदं गृहस्थस्य च इयकं तत्कारणमित्युक्तः अन्यावस्थाकमेन हि चतुर्णा त

नवार्थि- स्येचाश्रमे ततः फलमेवं भूत वर्णाश्रमधर्मस्य इति मां यः स्वधर्मेण परिचरेल्लवनान्यभवनो महींवान प्रस्यान्नमपदेष्ठयीरसांभै
३३ दनोचिरात् भक्तो दूवानपापिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् सर्वोन्यत्यथ सानैतदस्तुतपापरूपेदश्यमानैर्विनस्यति असमकपिलोविर
ज्ञोत्तमहृतिः सोनविज्ञान संपन्नो नचिरात्तसमुपैति मां वर्णाश्र नासंहृतं सर्वमायैति तर्केण स्वस्य स्यपत्कान तत्स्मरोदीति
तिः श्रेयपस्करपरः एतत्तेभिहितं साधो भवान्सृच्छतियः वेक्षकः सतिं गाना श्रमास्य के चरेद्विविधोगौवरः भु
हितसाधनमात्रैरीव फलं किंतु सर्वांग साहित्येनेति वाहिर गौचार्यो नेगमश्चरेत् वैरवादरतो नस्यान्नपारवंडि
भ्रमरगीतकसुबोधिन्यां यथा धर्मौ द्विविधो तरंगो वाहि ताल्मा पतेस्वाम्य यत्सिनः यथेदुरुदपात्रेषु भूता
रगोभगवद्विषयकः अवराणादिरंतरंगतमो धर्मः योग तनस्तानु दृष्टे इति मानुभयं देवतेत्रितं शाह
गेनात्मदर्शनमिति स्मृते फलानुदेवेनेश्वरार्पणादिप मुच्यते यदृच्छयोपपन्नान मद्याछेषमुपरं
फलोद्देशेनाक्रियमाणो वैदिको धर्मो वाहिरंगः तत्र तोदनयाचरेत् अन्यान्वनियुपाशाकी यथा
त्यादिविविधो देवतार्चनादिरूपो वाहिरंगतरः ग न्प्राद्देहान्ता कचित्पश्यति ततः संपद्यते मयेत्येवं
तैर्वाहिरंगतमः अत्र पूर्वपूर्वे भावल्यत्रैयं पूर्वो जानाति वेदः आत्मवान् अजितात्मिन मद्धर्मो गुरुमु
तृतीयेनुशिष्टं तत्तीयनन्यभेदः स्पर्धिस्सा याव द्व विजानीयान्मामेव गुरुमादृतः इत्येव
विधातव्य इति भवत्यवधारणात्केवलम त्येवं तत्र चतुर्णां प्रधानधर्माः भिक्षोधर्मः समो
पर्यटनं च माहित्येवं भाणिताः यतास्तुच वैसेवनमित्येवंविधाः तत्रस्तत्र तत्रवनतनोनमति
यत्तास्तृतीयस्य पानसाश्चतुर्थस्यापि सं नाप्यतौ गंतुः सर्वेषां मदुपासनमित्येवं सवेष्वह

स्वयक् प्रपश्यति त्यत्र जायमानाभक्तिर्माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः स्नेहो भवितुमर्हति निर्वंधतोऽ
यातयैव व्याख्यानात् अप्रसमर्थः स्वाश्रमाचारसहितब्रह्मानुभवसहितमाहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहो वंक्तभावं
निरोधानतासात्मकं करोति तादृशाश्रयेत्यपरिचर्यासहितो भवेन्न ह्रासः परिचर्या आनंदरूपासत्तीत्र यो दशगु
णाभवेत् यथा दूरे तावतां त्रयोदशधाक्रियासक्तिः सन्न्यस्त्वेनतिरूपितेति ब्रह्मसुतो सत्यप्रतिनिमित्तत्र तदा
फलरूपायां तस्यां स्वाश्रमाचारादिकरणं फलानुभवप्रतिबंधकमिति फलत्वेनानुभवे स्वाश्रमाचारास्त्यक्त
व्याः यथा वंक्तभावं गतस्य अन्यथाकर्तव्याऽसन्निष्फले कथं तु बालपरिचर्यातिमः कश्चन द्वाचकशब्दः क
थं त्रयोदसगुणत्वमिति नैष दोषः प्रकृतिभजोदीतिशब्दं वाच्यकं भूमः रूपं तु खलु बहुष्वर्थेषु जागरूके श्रुस
त्स्वरूपमेवार्थः मन्तव्यः मेवं व्याख्याने नोविशेष प्रतिपन्नेस्तथोच्यत इति गुणास्तु दत्तं प्रथमसत्यं तपो दमः
शमः दानं धर्मः प्रजनं नमस्तय अग्निहोत्रं यज्ञो मनः संन्यास स्त्वेति द्वितीयः भूर्लोकस्तृतीयः भुवस्तुरीयः श्र
वः पंचमः कायः षष्ठ अनंतरात्मा सप्तमः परमात्माष्टं कालो नामभगवान्नवमः सत्यस्य रक्षको दशमः स
सास्थिन एकादशः सत्यप्रलये स्यातं द्वादशः आधिदैविकं सर्वं त्रयोदश इत्येवं द्वादशमासा पंच - तेव
स्त्वपइमेलोका आसावादित्यस्त्येकविंश इति श्रुतिरत्रानुसंधेया ज्ञानं क्रियेति पंचरात्रं एवमेतरात्मापि
विज्ञेय सर्विकर्माणि साधुसत्यं साध्नोत्तीति साधुः भवत्वेवं मतमन्या महे वयं श्रुतिप्रश्न तुनां सरस्वती
परे तु स्वाश्रमाचारधर्मत्यागे राजसस्तामसो वानधिकृतं मे किंफलं स्याधुयादपितु स्वार्थात्यजेत् किं तद्वमेव
भणितेन सत्यं पदायस्यातुग्रहणाति नाहं वेदैरिती रगात् तुरीयाश्रमपि धर्मेष्व परमहंसधर्मे पतेत् त्पा

नवार्थि- सादेशेषु धर्मेष्वजनवचनतो किंचन धार्मिको न कार्यपरायं वागमुक्तं मदितरम जनापेक्षणां वाच्ययोर्हं दुःसाध्येच्छोद्यमो वाक्

३४ विदुपशमितावस्य संमेलने वा ब्रह्मास्त्रन्यायमउक्तहिंदेन विहतो धर्मः प्राज्ञादी सिद्ध इतित दानीमपि धर्मेण सात्त्विकादिर्धि

मैचरेत्ति श्रुतिविरुद्धचारिनास्तित्युच्यते यस्यैवंभावोदयं प्रथमे प्रविशेत इंद्रियमराद्गीत नतुद्धतो याघा श्रमेभावोद

ये प्रथमे प्रवेशोपपत्तिः काम्यग्गु तोंवक्ष्यः प्रथमविषयी प्रतिनिषेधः सत्स्थित इति प्रथमे प्रतिषिद्ध इति च नपर

प्रकारः सामत्रतत्र न तत्तानां प्रापणो वाच्ये स्वरूपमित्युपपत्तिः तथा चोक्तं त्रिषु स्वाश्रमधर्मेषु प्रथमे वा प्रतिष्ठित इति

अप्रस्तुतपापिसंतो रहस्यभावं प्राप्य तन्वे नादृशा भक्त्या इति दुर्लभोयं भावो मा दूषितः तन्वते हि न निर्वचन प्रयोजनं परस्या

मः मैवं मगच्छन्ते सर्वोत्तम तेनति दूषितत्वादेतस्य निर्वचनं नातिप्रयोजनं तथा च कारणवैराग्येन कैमुत्यन्यायसिद्धैनैन

भाव्यम् स्यादेतत् स्नात्प्रथमे प्रतिष्ठापरं स्वाश्रमो चास्य तत्त्वात् पठितेन ध्वनितो न रोच परमहंसाश्रमीग

त्व प्रतिष्ठा कथंमिति विरुद्धत्वात् एवं इन्द्रियं दानीमेतरे सा विभाषणाक्यं तात्पर्यात् अत्र निर्वेध टीकाउसंदेहा चतुर्थे

इन्द्रियाणां दान्तो भावना संबध्यात् प्रथमविनितो एवं च वर्णाश्रमवतां धर्मः श्रुत्यादि श्रेयोदितः तथैवविध

तत्कार्यः स्वजन्य तेनजीवना प्राचारो इति हीनत्वे दृष्टे फलतिनाखिलं शिलोञ्छवृत्त्या संतुष्टः श्रौतं कर्म ति विचरेत्

तपः स्वाध्यायनिरतो ह्यग्निहोत्रादिय चक्रसी तं क्रिताक्रितं तस्य सर्वे ज्ञात हरिं यथाक्रमे णमुक्तिमामोति वं स्तर

लोकं परं गतः एतस्य तारतम्येन मानुषोत्तं दर्लोक्तिः अश्वत्थानन्दपर्यन्त मानन्दाभिवृद्धेः क्रमात् उपंत्यानंद

पर्यन्तु उतर्जन्म भवे ध्रुवं ततः प्रकारउक्तः ननु दुइपेणलोके भोग्याम्मुक्ता तथापि धाम्नि तिति सिद्धं तथा च

यतस्य कारणान्वादाश्रमवे स्यावस्थितो रत्यल्तेन जीवन्मुक्तमाप्ति होऽश्रादि यं कंचरे हिन्पतं पला शण शावाच्छेदनं

कुर्यादिति प्राक्तनं वचः इदानीं सुगोप्यं पठितं श्रुतिवायोजनं विवृणाम ः ब्रह्मरात्रावित्यादिस्त्रो भगवान्तस्यामस्मत्कादेहेप्र
उमेयो हमिति मारिगान बांन संभावनाविप्रीतभावनानीदृतये वध्नेति हा संवादपि तस्मा एव प्रयोजनायतथा चतुर्वि
शतितत्वीष्कालदृत संभावनाभवउद्देहस्यात्मतत्वान्यै साधनोक्तिरतः परमात्रयोदसाध्याय इति केचिद पेक्षा
प्यासधिर्याक्तिनमत्तु प्रकृतिनिमित्तपार्थेसम्पासो भगवद्गमे रेव प्रकृतिनिलयतिवक्तुं मत्तमाद्यध्यायाविराजेंने त्रयो
त्रयोदशाध्यायात् ः प्राभिविधकाउद्र तर्हवमक्ति हेतुसांनेनराद्धं ननु दृशे भक्तिः कथमुज्जवस्यात् भाष्या हृतेचतु
र्दशाध्यायभाष्यमाभिपिसतं तत्र भक्ति रत्राध्याये प्रतिपादितापरं भक्ति हं रासोनमार्गीयमतेश्रवनुर्दशेष्यवस्या
त् एवेनुस्यात् तथाहि एतदध्यायोये मन्यथा हमेकया भाव इतिवाक्येतु मयवान्त के भक्तिपदामित्यपि भक्तिहे
सोक्ति इत्यं च श्रीकृष्णस्नेहस्यापि संग्रहात् इत्तमाद्यायतयोक्तिरिति ज्ञातिचे हजनेतत्कर्म तस्मात्ता स्साधिकः प
र इतिवाक्यात् तथाच रूपतो मत्पंचक इति मार्गत्यपि स्वप्राप्त्यर्थे निरमासीत् सहेधानिरोधयत उष्टिमर्यादा
भेदेन मर्यादामार्गेन उद्दोसत्य स्पतमुपपुन्यते तत्राध्यादावक्तुं तैमे तं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषंतीति श्रु
तेः पुष्टिस्तु भक्तिमार्गस्यकथना सर्वोपरिवर्वेति मर्यादाप्रवाहाभ्यां भिन्नासाच क्वचिदेव प्रेरणे शुद्धे भक्ते तमीपुते
स्मादेनत चेदेहोननै दरिवित्तं वृत्तं याचानर्थ उदपान इतिवाक्यात् चरणाद्र हेतुपंगपाठ पठितो पुराणेतिहा
सोपुराणे तत्कथं वेदतैरपेक्ष्येण पुष्टिं वक्षात्तः यथाहु वेदाचतुर्भेदत इतिभितोद्धृताहि वैदिक इतिच ः सत्य
मेव सर्वत्रानुमन्यामहे यदि तो पुराणेतिहासयोरवांतरवकता तम्येण संग्राह्यवाक्यतारतम्यं मीमांसयावधारपि
ष्याम ः यतोवधतं श्रीकृष्णवाक्येतारतम्यमाकरउपलभामहे यथाचेदास्तथा श्रीकृष्णवचांसि एकवक्तृकत्वात्

एवं च वेदवेदो योगत्वे गत्वा चैव पुराणेतिहासौ यथायथं भिन्नं प्रमेयं चाहतुः यथा हि मन्त्रदृष्टं तु वेदेषु तद्दृशं स्मृतिभिः
किलजभाष्यं यत्तदृष्टं हि तत्र पुराणेषु गीयते इति नारदीयं वैदिकं प्रमेयं सिध्यति -- पक्षप्रसिद्धः पुराणानामु
पबृंहणत्वात् तथा चैतत्सिद्धं भवति ये च शास्त्र वस्तुतंत्र तावारणाय पुराणत्वे नोक्तिर्वेदत्वे न सर्वप्रत्ययं चेत्सुपां
गत्वमेवेति ननु किमेतावता वतं प्रस्तुतस्य सर्वोपरि गर्जन्ति राजमानेमयहान्य इदनं पिंडयुक्तस्य करलेठीति स्या
यमनुसरेन्नैवं यथो धिक्कं हन्ते यथै वाग्नौ क्षतिरस्ति यथाह संवेत्पारम्पर्य मर्यादमानदजमेव सर्वेषां कर्तव्य
त्वेन स्थिते नैव सर्वमिति दिग्गति सकलसाधनसाध्या भक्तिर्मर्यादाभक्तिरितरा पुष्टिभक्तिरेति गत्वेऽर्थवत्व
स्तत्रेस्थितं अत्रेतो मर्यादाभक्तौ सकलसाधनां नर्गतानुग्रहरूपं किंचित्साधनविमर्षकृति वाक्ययोजनं तेभ्यः सा
धनेभ्यो गृहकालेष्वारूपेभ्यः सुगोप्यपापवोत्पत्तिः एवं चैषे तेन्यस्य पूर्ववदेवार्थः साधनत्वं तु नास्ति वस्तुतस्तु
सर्वनिर्णायउपान्यो मनसुत्कर्षपरः स्वप्ने जागरणे चेत्सारम्यगोपीनां कामदोयतत्वसं तोनुसंधेयमिदं एवंचवे
दाच भेदत्त इत्यादौ प्रतिप्रसवो विज्ञेयः तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्यत्रोपनिषदां सर्वप्रमाणं नर्गतत्वे त्वौप
निषदपदेन स्वयति प्रसवो यथा एवं विशेषणाणीयतं पुराणं पठितं कमीकर्मिदानीं पठामः तत्प्रविंशके श्रुतिः सं
मन्त संभार इति दैशिक विशेषण त्वमार संभरणमुच्यते श्रुति रित्येतदर्थे मंत्र स्नानं मृत्तिका ध्यानं चानुक्रम्यते
तन्मंत्री पूर्वव्याख्यानयाशेषमेकादशे भगवद्वाक्यादिषु स्पष्टं तत्र तत्र स्फुटिष्यतीत्यलं अथ मीमांसा तत्रत्ता
वत्पूर्वमीमांसा कारिकासुत्यो नदाचार्याः स्वातंत्र्येपि च संसिध्येन्मीमांसायाः फलं महत् पुराणपक्ति पाठेन शिष्या
धेगेघूपाहतः नैतावतालौकिकत्वं स्वरूपेण फलेन वा वैदैकविषयत्वेन पुराणता तु प्रतीतितः तथापि वैदिका

नादि संतो वो नैवजायते वेदं नीमद्भक्ति कानां मप्रवृत्तिश्च संभवेत् विचारानन्तरं होवं तथाप्यत्याग्रहो मदि ३ संदेहवा
ररणं शास्त्रं तर्हि सम्भविष्यति सुष्ठु समेतार ध्येयः स्वाध्यायो वेद उच्यते ४ देशकालादि नियमानि : संदेहश्च सर्वे
न : उपसर्ग हृयादर्थे स्तथा ध्येयो नचान्यथा ६ संदेहाऽर्थे प्रतुकां नेशिदीनां दूयं द्वयम् वाक्यार्थे स्पष्टविद्धि रोनशक्य
स्ते कथंचन ७ = प्रतो वाक्यार्थ निर्धारे मीमांसैव गतिर्भवेदिति तथाचैवं स्वातंत्र्येऽर्थंगतत्वं तत्पाच मीमांसा वेदेदशप
ते प्रथम कांडे प्रथम प्रपाष्टकें उपचक्षेयोग्यत्वेनोपक्षेपाद इत्यादि माधवाचार्यैः प्रपंचितमेतत् स्मृतिरपि = प्रार्षेदध
र्मोपदेशं च वेद शास्त्राविरोधिना यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर इति प्रार्षं वेदस्तत्रानं तर्केर्मीमांसया युत
इति निबंधः पंचमे त्वौत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेनेवं अनपेक्षत्वाधिकरणे वेदे प्रथक् संकेत वीक्षणाभाविरहाद
प्रामाण्यमित्याशंका पाक्रियते यतो लोके शब्दार्थ संबंधो रूपं तेषां तथा दर्शन विवादस्तत्र कार्यो लोको पितृसा
पामवेत् येधातु शब्दा यशार्थे उपदेशे प्रकीर्तिताः तथैवार्थे वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा क्वचिदिति प्रथमस्य सप्त
मे लोकनियमाधिकरणे पदपदार्थे नियमो वादि दूषणो ह्यासमर्पितदूषणाश्रयत्वं च वेदे = प्रथम प्रथमस्य तृती
यपादे प्रयोग चोदनाभावादि सूत्रेषु यएव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः प्रत्यभिज्ञानादिति वह्नि तेस्व
रादि मेदाद्वेद इत्युक्तं पुरस्तात् = प्रनः पूर्वपक्षः सिद्धांत कर्तव्य इति भावः निरुक्त व्याकरणोक्त स्मृत नोत्र
विचारिता = प्रथमे पादे = प्रतिनित्य दर्शनाधिकरणो यान्दर्शना पौरुषेयत्वं तदन्यत्र प्रसिद्धं यादृशानित्यानित्य
संयोग परिहारस्तद्वोचाम तेन कर्तृदोषाद प्रामाण्यं वेदे परिहृयते = स्यैतस्य प्रामाण्यमुत्तस्य वेदस्य विभ
क्ति माह कल्पसूत्रकारः मंत्रब्राह्मणयोर्वेद नामधेयमिति तत्र मंत्र तद्विशेष गन्दीनां लक्षणं द्वितीयाध्याये

नवार्थे तचोदकेषु मंत्राख्याविशिष्ठाधिकरणे अस्यार्थस्य विधेरेव प्रेरकोयस्यासि मंत्र इति अतः कर्मणां याग उक्त पादेयः साधनाभ्
३६ तः शब्दः समंत्रः कर्मकरणः शब्दो मंत्र इत्युक्तं भवति अत्रातिव्याप्त्यादिपरिहारो भाष्यार्थे यादृः भाष्ये द्रष्टव्यः
अभ्यासत्वेसति तच्चोदकेषु मंत्राख्येति विशेषणीयं अन्यथा लौकिकवाक्यानां संकल्पस्य च तथात्वं स्यादि
ति तेषाम् अग्न्यन्तार्थवशेन पादव्यवस्था गीतिषु सामाख्या शेष यजुः शब्दः तत्का मान्तिरिक्तो मंत्रो यजुरित्यर्थः न
पाञ्चो ऋग्भ्यस्येत्याद यो मंत्रा अनुष्ठानस्मारकाः अग्निमीळे पुरोहितं मित्याद्याः ऋग्निरूपाः इषेत्वेत्यादतत्कारव्याप्त्या
दिपरिहारो भाष्यार्थे यादः भाष्ये द्रष्टव्यः अभ्यासत्वे सति तच्चोदकेषु मंत्राख्येति विशेषणीयं अन्यथा लौकि
कवाक्यानां संकल्पस्य च तथात्वं स्यादिति तेषाम् अग्न्यन्तार्थवशेन पादव्यवस्था गीतिषु सामाख्या शेषयजुः शब्द
अनन्तरप्रायहितविनिहिश्रीरमता सतामिति सुत्या सत्तन्त्र यो मंत्राः मंत्रेषु पुनः तदर्थशास्त्राधिकरणे प्रथमस्य द्वितीय
पादस्यो मंत्राणां स्मारकत्वमिति वदंति साधनभूतत्वं मंत्राणामुक्तमुपरष्टात् तदत्रापाधिकरणे बोधव्यम्
परमेतद्विधवाक्ये तर मंत्रवाक्यविषयं द्वितीयपादे तेषामेव विषयत्वात् उरुप्रथस्वेत्यादिमंत्रभ्यो तद्विचार
तृतीयस्य तृतीयपादे स्तुतरा स्त्राधिकरणे प्रथमस्य तृतीयपादस्यो मंत्राणां स्मारकत्वमिति वदंति साधनभूत
त्वं मंत्राणामुक्तमुपरष्टात् तदत्रापाधिकरणे बोधव्यम् परमेतत्त्वधिवाक्ये तर मंत्रवाक्यविषयं द्वितीय
पादे तेषामेव विषयत्वात् उरुप्रथस्वेत्यादिमंत्रभ्यो तद्विचारद्वितीयपादे स्तुतराखाधिकरणे श्रीमदाचार्य
देवता संस्कारो जिज्ञासितः नत्र्वेपक्षोसिद्धांते तु तु न शास्त्रे प्रधानकर्मणी एवेति माधवादकं येवाभिन्यन्यदेतत्
अप्यविशेषविचार यथाहुः सामान्यप्रकारकतित्वासाया विशेषप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वमिति नैयायिकाः इ

षेत्वोर्जेत्वेत्येकं वाक्यं व्यासज्य वर्तते भिन्नं वा तत्रार्थैकत्वादेकं वाक्यमिति ऽधिकरणे वाक्यमिषे त्वेति भिन्नमूर्जे त्वेति भिन्न
मूर्जैत्वेति वाक्यं भिन्नमित्युपात्तं कल्प्यक्लृप्त क्रियासंबंधस्य त्वेत्यत्रैषे त्वेत्यत्र च सत्त्वात् उक्ताधिकरणे देवस्य त्वा सवितुः
प्रसव इति विचार्ये येन्वे त्याद्विधिं न तत्समाधिकरणे न्यैः पूर्वमीमांसकैः वाक्यं प्रधानं प्रधानं फलेन साधकं च प्र
धानमिति भावार्थपादभाष्यं अन्यदपि भाष्यं भवति संस्कृतस्य देवतासंबंधो बोध्यते ताविप्रधानभूतानीति विद्रव्यं क
देवताकस्य संबंध इति भाष्यिके वाक्ये भवति जिज्ञासितं प्रष्टेति: तत्र द्रव्यं फलात्कर्म प्रसिद्धं देवतावनस्पतीत्वार्मि
इस्तु रीयस्तस्य प्रतिहेतुत्वेन द्रव्यस्वीकारः संबंधस्तु द्रव्यस्याश्रुतस्य कथं देवतासंबंध इत्युच्यते मैवं इध्मस्य होत्रीमादि
ष्वदधिरूपगुणे न यथा देवतासंबंधोग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिते होमे तथा प्रकृते वदामः उत रूप्यते पीसे प्रत्यगत्मा
मीत्यत्र कथमिति ऊह्यतां पूर्ववदथवा बृहन्नाराणोपुरते विधायत्ताः प्रयता ते नेष्टव्य तमंजा तेनु उत रूप्यत इषोधि
तुह्यौ त्यत्र कथमीति उक्तानीह कसकेपुरोरा द्रव्यस्यघावाप्यपि व्यो देवतयो प्रति हेतुत्वे तदिव्यस्वीकारः संस्त:
संबंधो वो भगेति: पुनरुच्यते अधिकारविधिवाक्यमिदमस्ति किमुपात्तिस्थानं वाक्यमस्य सर्वेभ्यो कामेभ्यो दर्शपूर्ण
मासाविति: प्रतिहोत्रं जुहुयादिति वा तत्राद्यो कवाक्ये नेष्टसाधनत्वे विनियुक्तस्य कर्मणा इद्रूम फलविशेषसंबंधबो
धनेन उक्तफलभोक्तृत्वमिद्रामस्याधिकाररूपं बोधयतीत्युपत्तं मोक्षकारविधित्वं अधिऊपरिकरणंकार इतिसु
त्पति: वायवस्थेत्र विधिर्वा अयं तु मंत्रः इदानीं वाक्यार्थं व्याख्यातवान् स्वरः इषेत्वा पीपिह प्रत्यगस्यामि: किंतमिषे
तवाक्यत्रयं तत्रायं संदेहः कृत्स्नेनापि वेदेनैको धर्मः प्रतिपाद्यत उतानेक यद्यप्येकस्तदा पदे पदे धर्म उत केष्वपि
देव केष्वपि वेदेष्विति रूप्यते किं विधिगमकमिति चेत्तत्र भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेतैषह्यर्थोभिधीयत इति

नयार्थे. सत्रमेवमानं वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानीत्याससूत्राणि चैवहि समाधिभाषाव्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयमिन्यत्र च करेण जैमिनिसूत्रा
३० णिव्याससूत्राविरोधेन प्रमाणमिति टीकायां अस्यार्थो भावपर्य्ये पादभाष्ये स्फुटमभिव्यज्यते यो विधीयते सोर्थः क्रियात्ववि
धीयते पुरुषप्रयत्नेन स एव निष्पाद्यत इति सा क्रिया कर्मवाचकेभ्य एव प्रतीयते इति कर्मशब्दा एव साक्षाद्धर्मप्र
तिपादकाः धर्मव्यक्तौ शक्तिमन्तः सामान्येन प्रतिपादकाः धर्मव्यक्तौ शक्तिमत्त्वा सामान्येन प्रतिपादयितुं पुनः कर्मशब्दा
नामर्थमाह भाव एवार्थोर्थ इत्यभिमत इति इदमेवानुगतरूपं क्रियासामान्यपदजन्यभावपदमुपादानो सूचयति स्मेहभ
क्तिफलकाः कर्मशब्दा इति अन्यत्पूर्ववत् तदुक्तं धर्मोयस्यां भगवदात्मक इति धर्मो भगवत्कृत इत्येक इति कथमुभयमुप
नेविरुद्धमापादयत्यमेवं प्रदानवदेव तदुक्तमिति हि भगवांश्चासौ वदन्त भक्तिरसिक अर्हति चित्रस्य नभक्तियोगमिति श्री
भागवतवाक्यं चोनुरूपं फलमत उपपद्येरितिव्याससूत्रं इति सामान्यरूपमभ्युपायमनुनाजिद्रूपासनां भगवदात्मक इ
त्युक्तोभक्तिरूपः सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरस इति श्रुतिरप्यक्षरविषयत्वात् अत्र तु गमनात्मकस्य क्रियारूपवि
शेषधर्मरूपाराधानार्थो गोहमहत्वस्मीः प्रादुर्भूतेति राधाष्टमी वाक्यादक्षरं ब्रह्मानंदरूपेति श्रुतिराधाविषयाऽपि
इति कि रूपा राधा महाशक्ति क्रीडेत्युक्तारूपा उभयरूपत्वउपपद्यते नान्यथा क्रियासामान्यं प्रतिपादयतो विरोध
मतिपादकाइति युक्तं भवति ननु किंरूपद्वयं निरूपणेन क्रियावाचिभ्य एव धर्मः प्रतीयत इत्युच्यते सत्यं क्रियामा
त्रे सपदि धर्मोभवेत् तदानवकव्यक्तित्वतीन्द्रियपागादस्यैरोधर्मः तत्र सामान्यं नित्यानित्यमिति नित्यतानिरूपि
ताविरोधस्त्वतीन्द्रियता किं तत्सामान्ये नित्यमेकमनेकानुगतं उभयतेन्द्रियदेवतासंबंधोपागः देवतायाश्चातीं
यत्वात्संबंधोप्यतीन्द्रियः संबंधश्च प्रतिहेतुत्वेन स्वीकारः दिव्यत्वालौकिकमित्यनित्यता यां न कोपि हेतुः नहिचेष्टा

यागोयेन विना इः कल्प्यते दृष्टे वा ननु श्रीभागवते पंचमस्कंधे पूर्वमुक्तमस्ति तत्कथमपलपितुं शक्यं नापलपामो वयमपि
तरमत प्रतिपन्नम पूर्वमुक्तमस्ति तत्कथमपलपितुं शक्यं नापलपामो वयं तत्तरमत प्रतिपन्नं पूर्वं किंतर्हि येसरा
कंचमदृष्टं वा कल्पयंतीति ते यागपरा ये विदुः अविद्यायामंतरे वर्तमाना इष्टदाहृतं पंडकमुने: पुष्पेषु फलवद्
यद्स्यर्थं एवं यजेत् प्रजायां शांतिं पुपगच्छंतो वादिषु: तस्मात्ते तुष्यते दानमपि परस्वत्वापादन म तींद्रियमेवलो
कास्तु कायिकव्यापारे नाद्विषये प्रयोगमाहु: मंत्रबधानार्थ परोरेंद्रियमका प्रामुतरविनांशितप्प्वोत्ति चेन्न मंत्रेरा
चावधानो देवयत्नमय्यकल्पे: लौकिकेन दग्वाहनांदत्तींद्रियत्वमेव फलेसंपेन तस्यातिरोभाव: स एव धर्म: लौकि
कास्तु संसारहेतुत्वादनर्था: प्रत्नस्य वविधीयते पुरुष: प्रवर्त्यते यदि च तस्य परोधर्म: किंतु चेष्टारूपस्तर्हि प्रयत्नो
प्रयत्ना भावान्न यत्नसिद्धार्थं प्रयत्नाभावार्हिधिवाकास्याकथनं स्यात् सूत्रस्य वाक्रियायां चेष्टाभावादकथनं स्याद्
तस्मादुत्तरार्थयेकर्मवाचकास्तेभ्य एव धर्मज्ञानीति रीतिरनर्थं द्रष्टं चेपि पीह प्रत्यगस्या विछंन प्रीत्यैते: तदैर्धर्मो
न्विपाशामकान्वविशिघालनप्रत्यक्षेद नासिकाप्रक्रत्यं शेन प्रतिवेति सर्वैविद्धां सोधर्मलक्षणत्वेनोक्तेपि प्रवर्तना
वाक्ये अपभ्रंशाद्बोधो नास्ति न प्रत्योति यत: सर्व: प्राकृतोपि तथा तथापि परिशेषे तर्कोप्युपयोगे श्रुतिवेशि
नोति वेशा इष्यते चाधस्तात उक्तं च तर्केमीमांसायायुत इतितर्कश्चविहिते यदि शब्दबोधो न भवेत्कापि भवे
न शब्दबोधविषयचास्तु से सोर्थो तभावात् इत्यत्र करणांतरपाठत्वाई धर्मे साक्षात्तार्थे मनानंतरांगुरुख
धर्मे आर्दभावे तन्मायाहे नापानसंयुप: योगेन भावयेदृति (येपान्त थांपालनेन) सूत्र तेज्या यामकरणां
कांक्षोक: पूरिइष्टचेति गणविधायकं यैवाक्यमितिप्रेम: कस्यैतत्कास्मां प्रथमधीवेस आत्मसं संख्याकं

नवार्थि· प्राशस्त्यायप्रत्ययेति नचेत्यत्र सर्वेस्यापत्तिः कर्तृयोगे कर्मणि षष्ठीभविष्यतीकर्तृकर्मणोः कृतीतिपाणिनिस्मरणेनेष्टइतिचतु
३८ र्थ्यंतं उद्देश्यतासंबंधेनान्वयि चार्थ्ये चतुर्थीतथा चोद्देश्यकब्रह्मप्राशस्त्यबोधपालनादिसाध्यकभावनांसाधयका
विधिनिष्ठाभावना लिंगर्थोभावनांशाद्भावनातस्यापुरुषप्रेरणात्वंबंधः विधिवाक्यात्प्रवरणानंतरंविधिप्रेरितोहं
करोमीतिप्रतीत्यनुरोधेतथाकल्प्यते तथात्रापीतिनचैवमिष्टइत्यस्यजितुर्थ्ये व्यापारे साक्षादन्वया भावेकारकत्व
व्याप्यत्वमत्वानुपपत्त्याचतुर्विधशाब्दबहिष्कृतोयंशब्दइतिवाच्यं रुद्रस्यहोतिरितिषष्ठ्यंतपदपर्यायचनेतनमेति
तोमयेतिस्वार्थेमाध्याख्यार्थत्वमात्रमपेक्ष्यप्रयोगोतिवीदंशक्यतइतिस्यात्सृक्रियानिमित्तत्वंकारकत्वमित्यत्र सा
सान्यदानुपसंदानाहेष्णुहामहे तथाचभाष्यं नेमसंज्ञापरार्थत्वज्ञापिकेति एवंतर्हि पक्षनाःकारकत्वाभावस्तत्र
परितितिरितिचेदलमेतावतातर्केणापरहृदयं जुमिदनंताभ्यां चलितिवाक्यातिरितितिबंधेमावितरणान्तुतेषात
र्केणमतिरापनेयेत्याद्यात्रुतीकंर्यत्तर्हिसोमेनयजेतेत्यत्रमत्वर्थलक्षणापरासुबोधिनीमतांतरपराभवि
ष्यतिकितन्मतांतरंपूर्वस्मादन्यन्मतंब्रवीति ब्रवीतुभवान्पूर्वंभगवन्मतंप्रसिद्धिप्रियस्माकंजागर्ति सिद्धांते
काप्याकृतिःउक्तासातप्रविस्मरणीयाक्वेतिचेत पूर्वतंत्रे प्रथमाध्यायस्यप्रथमपादेसन्त्रांतरेचयोगपद्या
दिप्रत्रज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यत्र पूर्वोक्तोज्योतिष्टोमाभिनेनकर्मणाविषयोर्थापकस्यप्रजांकुर्वीते
तिहत्तेदंतोपलमालहेउपलस्य धवेसाधुनिकेश्रीविठ्ठलेश्वरपाण्डित्यलिखापि तेस्यक्लिरिवतेभाष्ये तद्धिसो
र्थापकस्यप्रजांकुर्वीतेतिहंनेहनोपलमाम्रहे धर्मरूपस्यसोमस्ययागंकुर्वीतेतिसाधयत्वेनयागंप्रजेतु मत्व
र्थलक्षणाप्रसाधितासुबोधिन्यभिमतापत्तिकपनपलयितुंसाप्रतं नैषदोषःमतांतरपराहिसोपपादतान्वसा

तृतीये पर्याय उपकारविधेयोऽस्त्विति मनुवादेन इयं सा नाप्य विधेयोपाधि सा न्याय्य विधेयो रोपाधि विधावात्तु कं षष्ठस्याये
चमे पादे सान्त्या उपाधिकरणेन संबद्धमिदमधिकरणमित्येवं यथाग्रहणीयार्थं प्रतिचतुर्थे पादे कालश्चेत्तत्त्वं पत्यसे
इत्यधिकरणे सम्बन्धितं ततः कालोऽसन्न्यायप्राजिनोऽपि संभवति न स्यान्तस्याप्यनेनैव कालेनाधिकार इति फाल्गिकया
पिशब्दसंवलितयोर्निर्ममसिद्धान्तत्वेवं अपि च धावा प्रथवीयागपुरोडाशकरणान्तचतुरारणं ब्राह्मणनिवेदितं
विवक्षितं नोद्देन प्रायमेतत्र विस्पोर्नि वेदिताद्येत यष्ठव्यं देवतारमितवाक्येन तथा चान्यफलमेकेरणान्यस्य प्र
रणासंभवाद्वं द्वन्नविवेदनान्याजनमानगामिफलमभ्युपेयं नेतिद्धमः उक्तवाक्यस्वारस्येनासमर्पितवस्तुनोन
स्याद्वर्जनमाचरेदिति नवरत्नवाक्येन च महान्ते पंथानमधिरोह सुसुकानामेन द्वाक्यैक वाक्यतया तच्चपुरा
णं ह्रस्वनिवेदितं विवक्षितेनेनकमन्यफलकर्मणोत्पादितत्वाप्यभिहीयते चतुर्थे तु तोयपाठे देफल संयोगाधिकर
णे पुत्रफलकर्मणि पितुः प्रेरणेरीक्रियते तथा चापि पुष्पमुपयाह यामोवयं द्वादसस्य तृतीयचरणे इषेत्वेति
मंत्रांते शाखाच्छेदन कर्मेति विनिर्तं यदा कदाचिन्मंत्रांते नो कर्माणि समाह्वेत अथो मैवं कृत्वा जन्म स्मृते र
गत्वतोऽस्ति मद्दति इषेत्वेत्यत्र विषये संशयः किं मंत्रांते वा कर्म कर्तव्यं किं वा यस्य कस्यचित्तदस्य काले आहोस्वि
न्मंत्रांते नियमाकाभाव यदा कदाचिदिति प्राप्ते समाहितं कृत्स्नमंत्रजन्यसमर्थस्मारणं कर्मणोऽङ्गं तस्मान्मं
त्रान्ते कर्मेति सिद्धान्तेऽप्येवं अन्योऽपि मीमांसाप्रकारः स्वपरमतालोचनेन समर्थनीयः अप्रपरिशिष्टे चरणा
व्यूहे प्रतिपदमनुपदछंदोभाषाधर्मो मीमांसान्यायस्तर्क इत्युपांगानीत्यष्टकमुपलभ्यते तथाऽपि शिष्टाना
चारोऽशिष्टेनाचरेद्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानीति श्रुतिपर्यालोचनमनुजानीमो वयमिममर्थं अ

नवार्थि. २८

ह यावदितरस्तारविदितस्यार्थस्यात्मीयशिष्टानुरोधमचीकपत् तावच्छिष्टोनादृतः भुरतन्मतमिति भवत्यवध
ति वादं भावार्थपादरत्नावल्यां विचस्पष्टे हेतात्मीयशिष्टानुरोधम् यथाहुः त्रिगुणं पठ्यते यत्र मंत्रब्राह्मणयोः सह
यजुर्वेदः सविज्ञेयः शेषाः शाखांतराः स्मृता इति चरणव्यूहवचः तथा च भावार्थपादभाष्ये शेषब्राह्मणानि कर
णास्थं मंत्रब्राह्मणे वेदत्रिगुणं यत्र पठ्यन्तेऽनेनेति मतंकोऽपयंक्षते तथापि किं मात्र मनुतेयत्त उपयोगस्यावहेतु
त्वात् सांगोपांगवेदार्थाः येत्वेभिरखरवलुनिर्विचिकित्सास्ता सतिनासत्ता श्रुतिरप्यते कर्मविधौ डिसावतविचिकित्से
त्यायाग्रागुदाहृता वराऽऽमतेपितुस्वाध्यायाध्येतव्यं पर्यालोचने न तथापि विचिकित्सेर प्रति एवं चाकिंचनमेवं
नुवताप्रमाणं श्रुतिरेवेति एवं च वस्तेषु प्रतिपदानुपदधर्ममीमांसान्यायाख्यानाः अपतर्कः तर्कोमीमांसयाऽऽप्तः
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर इत्याप्तानस्तर्केऽजेता सोऽभयोः प्रत्युपन्यसिक्ष्यते अतो नैयायिकेन मतिराधेयेत्यभि
श्रुति मतकूलत्वादिनु नश्रुतिरति तं ध्यायाद्याम अलौकिको हि वेदार्थो मयुना प्रतिपाद्यते तेन पसावेदग्रकान्तु प्रसादान्मर
मात्मने इत्यपि निसिद्धप्रतिपत्स्यते तर्कः सयोपनिषत्सु मग्नोधफलमाहरेत्याद्युक्तः उपलक्षणमेतत् कुत
स्तु पजपद्यन्ते नाहक उच्यते अभ्यर्हितपरामर्शकत्वं मंगलीभूय पद्युत्पद्यते तत्र राद्धपनिषत्पतिरिक्तप्रमा
णान्यतिनं ध्ययवर्तिष्य इत्तीछुजानीयात्काश्चित् भक्त्याजानातिचाभ्यर्थमितित पुष्टिमवलंवत इत्यदेतत् उपनिष
त्सु वेदत्वान्मर्यादैवबावेदस्य विद्यमानत्वान्मर्यादापि व्यवस्थितेति पुष्टिप्रवाहमर्यादायां श्रीमदाचार्यैरसमर्थे प्रमा
णप्रमितमाहुः एवमेनावतोभागस्यांगिनोजित्वमेतेविरोध्यस्यतीति चेद्विरूपणाद्वुभयोः प्रमाणिकत्वात् अ
न्येजुहवावैत्तेनशिष्टापरिग्रहाख्यात्यानाव्याख्यानाइत्यत्रस्मीसासपादोनेवुपादतीत्वलं अथ षंदः छंदः पुनरुक्तिः

प्राप्तोन्यत्रान्यापि परिहृदयेस्माभिः अलंकरणामिह छेदः यथा कुः पुराणाभिंर छेदोत्कारलक्षणामिति अप्रसिद्ध
मिदमुच्यते नैवं सुप्रसिद्धमिदमुच्यते यस्माद्धर्मशास्त्रप्रबकारोवदंतिदनमधुरवादो तथापि विहाय सर्वाणि रूप
कालंकृतिसहितान्यलंकरणानि वाच्यार्थानुनमानुमन्यंते श्रीमदाचार्याः अत्रस्तु बोधिनीभवतिकाव्यद्रूपके निरूपणो
स्पष्टोर्थो भवति यपि लयापि भागवतेन पाकयत्र मनुचितं (श्रीमदाचार्याः) सर्वे वेदस्मासेहारन्यात रूपकादिकं स्तुबु
द्धिपरिकल्पितं अतो वाच्यार्थ एव वक्तव्य इति ननु कथमपुनरात्मानं राधितं विद्धी स्यात् प्युत्पत्तिपत्स्वधीतान्तं कारा
णां विस्पष्टमुपमानादेरलंकारस्योपयोगित्वात् तस्यानुरूप उच्यते तत्राप्यन्यवाच्यं मन्यंते आचार्याः अस्या
वाच्यो विमुच्यते शुतिवान्यवानि मोक्षमहत्तां वदुमन्यते नर्हि भरण्यतां छेदः भरण्यते शब्दार्थालंकाररूपेण शब्दा
लंकारस्तावदमेचयोः संभवति ननु अत्रस्यादि नामासौ वर्णसाम्यमनुप्रासः किं विशेषनामासौ एकस्याप्यस
कृत्परः कः परः वृत्यनुप्रासः छेकानुप्रासान्परः तत्रापि विशेषः को विशेषः माधुर्यव्यंजकैर्वर्णैः रूपनागरिके
ष्यते नत्ववर्णैः छेकोपि भवति तदा लाटानुप्रासः अपेपदानुप्रासः इत्युच्यते परैः किंलक्षणामेतत्र उच्यते शब्दस्तु
लाटानुप्रासो भेदतात्पर्यमात्रतः इति शब्दार्थयोरभेदेपि अन्वयमात्रभेदादित्यर्थः केन्ये रत्नस्यत्रदोहरणो भवतीति
ति शब्दस्य कोर्थः एकस्याप्यसकृत्परः इति शब्देण शब्दस्तु लाटानुप्रासः इत्यायेस्त्रेवेत्यर्थो भवति नागरिकोदाह
रणं भवति अतंगरंगप्रतिमेतदेगं भंगीभिरंगीकृतमानतोंशाः कुर्वंति यत्नांस हसांयपेतः सांतानि रंतापः
रचिंतितानि सूत्रांतरोदाहरणो भवतः शब्दानुप्रासपदानुप्रासभेदेन आद्यस्य यथा यस्य न सविधे दयिता दव
दहनस्तुहीन दीधितिस्तस्य यस्य च सविधे दयिता दहनस्तुहिन दीधितिस्तस्य दूर्वां द्रुजहिन दीधितिस्त्वं द्रोद्देवे नदह

नवार्थि. नउनराद्धे तदेवस्य पदहन इत्यन्वयः मात्र येदामनुप्रासः शाब्दः द्वितीयस्य यथापदस्य तात्पर्यानुप्रासः वदनं वदवारिंण्यास्तस्याः
४० सत्यं सुधाकरः सुधाकरः क्वनु पुनः कलंकविकलो भवेत् तस्या वरवारिण्याः सुदर्पं वदनं सुधाकरः सत्यं निश्चितं निःकलंक
सुधाकरः क्वान्यत्र भवेदिति तात्पर्यं येदा सुधाकरपदस्यैकस्यानुप्रासः भवत्येवं परं प्रस्तुतमेतस्यालंकरणं प्र
काराणुसत्वं समानाभिधारणापदं तन्त्र वाक्यप्राकृत वाक्यगतत्व मलंकरणताव छेदकं तादृशवाक्योत्तरवाक्यगतत्वं चैवमु
त्र अपूर्वमिदमुच्यते ऽदर्शनादिति चेन्न दृश्यते नवमउहृत्रासे यथा हुममटः किमप्रकाशेएवं वैचित्र्यसहृस्नैः स्वयम
स्यदुल्लेयमिति अथार्थालंकारः तेषु कतमदलंकरणं प्राह प्रेयः शब्दो वियेन्नैकि लक्षणं रहितर्हैवादिविषया
व्यभिचारितयांजितः भावः श्लोकः स यथापरस्यांगं भवतिसं प्रेयोलंकारः प्रजितः विभावानुभावाभ्यामभिव्यंजितः
ननु कोव्य[illegible]चारि वैराज्ञं व्यभिचारि ननु प्रकृते कः प्रारंभे प्रथमपर्याये ऽरण्यमयतनिरूपणे कान्तकार्यैरणवसर्वे
यांदुः निवारणे तपित्र वदनस्यिति प्राप्ते बीभत्सस्य रसस्यापरस्यांगं स्वरूपतात्पर्य बोधने तवैराग्यं त्रयस्त्रिंसद्य
भिचारिषु चास्योक्तेः यथाह भरतः निर्वेदग्लानिशंकाख्य इत्येवमादिं शब्दालंकारस्तावत् इयन्त्वेति श्रुतिशब्द
पलाशकर्मादिरूपेर्थे प्रमाणामिति यथा स्वाभाविकीशान वल्लकि येतिश्रुतं भक्तः थप्रपंक्ते वर्णितश्रुतरां उक्तरसभा
वभरितं विधाय सुमपि सहृदि गणे पेस्वरे प्रभवनुत रागिपीते टोडी मह्लार रागेण पंचपदीयमिति प्राक् चत्वारिप
शानि प्रेयोलंकारः शब्दालंकारश्चा हौ वा ऽपि येनु तांगी कुर्वन्ति ते न्वैकै कस्मिन्नंगे धीतिनः प्रचरंति कस्मादेउध्य
ते काव्यप्रकाशादीनां कुत एतन् श्रीमदाचार्याणामाज्ञावत्वात् अथ भाषाणापदपदार्थयोः संगतिमाह यथेति
लोके यथा हुः लोके गामानयेत्यादिघट प्रयोगेषु पदपदार्थयोरेवसंगतिर्ग्रहणे वाक्यं वाकांक्षतायो ग्यता संनिधि

वश्यात्स्वार्थे प्रतिपादपतोत्यविवादं तथा वेदवाक्यस्यापि प्रत्यायकत्वादनपेक्षत्वेन प्रामाण्यमविरुद्धमिति भावः
येन प्रयोगो वा न यत्रोपयुज्यते अथैवं लौकेऽनाधिगतार्थगंतृत्वाभिधं प्रामाण्यमपगमिष्यतीति मैवं पदपदार्थयोरेवेति
तरयोगव्यवछेदकैवकारप्रयोगात् अनुसंधानात् अथ परिशिष्टानि तानि चाष्टादश भवंति कानि तानि यथा हयूपल
क्षणं छागलक्षणं प्रतिज्ञानुवाकः संख्याचरणव्यूहः श्राद्धकल्पः शुल्बिकं पार्षदं ऋग्यजूंषि इष्टकापूरणं प्रवराध्यायोऽथ शाखा
बातुःसंख्यानिगमाः यज्ञपार्श्वं होत्रिकं प्रसवोत्थानं कूर्मलक्षणमिति अथ चरणव्यूहस्य प्रयोजनाय हमवन्ति प्रयोजनं नावत्तवो भवति तथाहि अथातः चरणव्यूहं व्याख्यास्यामस्तत्र निरुक्तं चातुर्विध्यं चत्वारो वेदा आज्ञातानि भवंतीति तत्र यजुर्वेदलक्षणं न दायिदाच्यिकां श्रुतिं पूर्वमुदा
हार्यः यजुर्वेदस्य षडशीतिर्भेदा भवंति तत्र चरका नाम द्वादश भेदा भवंति चरका आह्वरकाः कठा इत्यादयः द्वादश
मैत्रायणीयानां षट् भेदाः मानवा वाराहा इत्येव माद्याः तेषामध्ययनं द्वे शते अशीते तत्र ते मंत्र वाजसनेयिके तु गणाः परिसंख्यातं ततो यानि येषु ऋषिचाष्टौ सहस्राणि चाष्टाविंशतिरस्याधिकाश्च पादमेतत्प्रमाणं यजुषां हि केवलं
केवलं सवालखिल्यं सशुक्रियं ब्राह्मणं च चतुर्गुणं तत्र तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवंत्यौख्याः खांडिकेयाश्चेति त
त्र खांडिकेया नाम पंच भेदा भवंति कालेता शाट्यायनी हिरण्यकेशी भारद्वाज्यापस्तंबी चेति तेषामध्ययनमष्टा
दश यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो भवति तान्येव त्रिगुणान्यधी
त्य क्रमपारो भवति षडंगविद् भवति तदन्यक्रमप्राप्यं कृत्वानुवादन्तवादिबीज तत्र वेदानामुपवेदा भवन्ति ऋग्वेदस्या
युर्वेद उपवेदो यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः सामवेदस्य गांधर्ववेद उपवेदोऽथर्ववेदस्यार्थशास्त्रं चेत्याह भगवान्व्या

तस्कंदे वर्धति रक्षाच धनुषोम वेदिन्नुपर्यंषे विनियोगमाहुर्निबंधे वेदमात्रपवर्गविधाः प्रोक्ताः कारिकामनुसंधेयाः ऋग्वेदस्या
त्रेयसगोत्रं सोमदैवत्यं गायत्रीछंदः यजुर्वेदस्य काश्यपगोत्रमिंद्रदैवत्यं त्रिष्टुपछंदः सामवेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदैवत्यं
मनुष्टुपछंदः सामवेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदैवत्यं जगती छंदः अथर्ववेदस्य वैतानसगोत्रं ब्रह्मदैवत्य मनुष्टुपछंद इति
सामस्योविचार अथ पार्षदं तत्र कात्यायनसूत्राणि स्वरसंस्कारयोश्छंदसि नियम इत्येवमादीनि भवंति ननु सूत्रं नैनानि
अनन्यानि नानानि ऽनुनयंति पार्षदत्वमपि तु चोन्याश्चत्वारोध्यायाः समाप्यान्यास्तथैवमूलेनात् त्रयोध्यायाः प्रातिशाख्य
भाष्य सैकोध्यायो मात्रमोदकाख्य प्रातिशाख्यस्य परे चत्वारोध्याया मात्रमोदकाख्य पार्षद भाष्यस्यैव मध्यायीमव
त्रिरिति चेन्न एवमुपसंहारे प्रातिशाख्यग्रहणं यथा स्यात् अत्र निबंधोस्ति प्रातिशाख्यं तु शब्दगामिति ननुवन
नीयते ऽध्याय समाप्यात्र प्रवर्तिता दृश्यते यथा ह कात्यायनोक्तिनावध्याय इति सूत्रं चैतद्याख्यातं चतुरियाध्यायउ
वटे नैव च काण्व माध्यंदिनादिनामेवं व्यवहरंस्यापत्तं बीयेषां शाखानहृतां प्रातिशाख्यं द्वितीयमाप नतिलिखितम
तिचेत्सत्यं नैवं सकलोदाहृत विधासु संभवति लेखनतिषेधः साधारण्यात् इदं तु प्रातिशाख्यं प्रतिशाख्यं वैत्वसाराणं
धत्तेन थापितनदमूपामानं किंतु यत्किंचित् तदयननेन प्रातिसाख्यं साधारण्यं अप्रजतां कोदोषः प्रसक्तः ननु
प्रातिसाख्यस्य शब्दगन्धोपनिबंधनं किं निमित्तमिति चेन्नच्चयाद्ये नाधिकोरोस्ति स्वस्यक पाठमजानतः प्रातिशां
ख्यमतोस्येयं सम्यक्कारस्यसिद्ध्य इति ननु व्याकरणेच गतार्थमेतत् सत्यं विविधार्णप्रकृत्या तत्र तत्र विशे
षोनुमीयते वगम्यते चास्याधिपर्याय एक ल्वौकिकाः शब्दस्य स्व वैदिकश्च इति स्वसंस्कारौ लौकिकेप्यपि प्रा
प्नुतस्तयोश्छंदस्येव नतियंनुमलं व्याकरणं भवति इदं तु भवति तथाहि स्वरसंस्कारयोश्छंदसि नियम इति

नयार्थि- प्रतिज्ञाय लौकिकानामर्थप्रत्ययत्वादित्यनेन अहि लौकिका अर्थान्वितोच्चारणाकारणं विंदते विंदतेनु वैदिकाः स्वाध्याय
४२ मधीयीनेति श्रुत्यं सदा कालं छंदसां रक्षायज्ञार्थं एवमन्यदपि स्वयमेवोह्यलिमां अनुभूयतेच यावद्भुविर्व्यंजनैर्वि
विधभावयन्नैस्तन्मिनैसैकेन यथान्यमप्रामेण पैर्विधेर्गर्ये येरर्थयोष: शब्दयोषेश्च प्रक्रियादर्शयोनंतर्येके अव्याकर
णेनेउक्तिकं जगबंधे व्याकृतिः पाणिनीयं हि प्रातिशाख्यं तु शब्दं अं अनादिमत्वाद्धत्रक्षराणां नागत्वं पूर्व चोदितं अ
निद्नादि प्रातिशाख्ये विशाखाकरणेन तनादिति ननु प्रातिशाख्य उपान्त्येय पदगोत्ररापथ पददेवताई न्याय्युक्तं नै
तद्त्र माम हृव्याकरणेन एजावद्रगस्य नत्र प्रवेशं मन्वानाः कथनं प्रमात्त द्विषयिणी व्यभिचरंतीति मैवं प्रवेशं
भणाम्येनं तत्र पुनरुक्तिं वदामो येन सर्वेशे नोऽन्यमुभयोर्मवेचोदयसि ननु तर्हि केनैव चारितार्थ्यमस्तु पाल्किं विद्हे ल
क्षणस्य कुतोऽप्युपलप्स्येरिति चेन्न अथातो वर्णसामान्यायं व्याख्यास्याम इति सूत्रम् ततः स्वरव्यंजनानस्पष्टो
ष्मयोगवाहा उदिताः तेनु पंचाशत्तत्त्वे हसं निबंधे पंचाशद्वर्णरूपश्च सूक्ष्मो नित्यो निरंतर इति अथ न वदंतीख
णस्त्रयो विंशति संख्या लभंते ह्रस्वदीर्घप्लुतभेदैरकाद्यावर्णेको दुस अ इ उ ऋ लृ इत्येते पंच तु वर्णा वर्णानां
पंचदशभेद्राभवंति एकारादिनि चत्वारि संध्यक्षराणि तेषामपि ह्रस्वाभावात् अच: स्वरास्ते च नवेति प्रत्याहार
सवर्णसंज्ञो पयोगीरो भणंति वैयाकरणाः ननु वर्णसंख्या नारो वैयाकरणम्भवेंति अपि तु एवं महाभाष्ये वर्णस
मवायार्थो वर्णनामुपदेशः कर्तव्य इति पाणिनिर्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिपाल्कोय: समवाय्योवर्णानां क्रमेण
निवेशस्तदर्थ इति तदर्थः सवर्णादि प्रत्याहाद्वारा शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः तथा कालरस्य द्वौ भेदौ तस्य दीर्घाभावा
न्नत्त: अयोगवाहा अकाराद्येन वर्णसमुदायेन संहताः सैत राते वहत्सान्नानं अप्रात्यं भावं प्राप्नुवन्त्ये तनेषा

मयोगवाहत्वं पूर्वोक्तवर्णसमुदायेन केवलं न्यायात्तानं उच्यते विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारनासिक्ययमाः कृता
सिक्य : हुमिति नासिक्य : के यमाः कुं खुं गुं घुं मिति यमाः वैयाकरणानां के नासिक्याः के यमा उच्यन्ते अनयोः ङ ण न मां नासि
काच्चेत्यत्रा न एव प्रातिशाख्ये नासिकायां भव इत्यर्थक नासिक्यशब्देन व्यवहारः अनुस्वारयमानां चेति शिक्षायां च का
रेण इन्दीनामपि ग्रहणमिति युक्तं अत एव कं ओंकार इत्याद्युक्ता नासिक्या यमानुस्वारा इति स्यात नोक्तं प्राति
शाख्ये नासिक्या यम ङ ण न मा इति व्याख्या व्याख्यातारः यमास्तावत् प्रतिवर्गं निमित्तिशेषं परस्मिंयितां महाभाष्ये चत्वारः
स्वयमाः स्मृता इति पाणिनिशिक्षा व्याख्यातव्ये उक्ता एवं यमा विंशतिसंख्योपेताः हैते वक्ष्यमाणं प्रातिशा
ख्यीयमेते पंच षष्टि वर्णा शुक्लराशिरात्मभावा इति सूत्रं विरुणद्धि हैते वं ल ढुकं वर्गोष्मा घानां चतुर्णां पंचमे परे म
ध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्रोक्तं इति भट्टोजिदीक्षित संगृहीत प्रातिशाख्यं तु चे विरुणद्धि कथ
मवं प्रमाणाविसंवादः परस्परं आस्तु बाधकं नेति मात्रयाम हे परमेष्ठशब्दाभेदेन मं नं मेत्स्यति अस्त्वेवं माभू
न्मुख्यसूत्रदोषोयस्यान्येवाश्रद्धगविवाद्राः स्येति अत्र ब्रूमः न वयं विवदमाना भवामो यतः सर्वेषु पक्षेषु
मुख्यपक्षं मान्यं का विद्या निष्पन्ना मनुवदामः ननु कथमिव मुख्यत्वयोः कोऽवर्तते महीदास इति समाख्यया माच्यका
विद्यायाः शुद्धप्रणीतत्वावसायात् भूपाभद्द भूत पूर्वप्रातिशाख्ये कात्यायन इति समाख्यायतः नैष दोषः महीदा
सस्या वेशित्वात् प्रथमस्कंध सुश्लोधिष्यांस्यप्यम् स्त्रीरत्नन्याये नापि विधारत्वमदोषावहं न रत्न मियं विद्याश्च
द्रोपदेष्टृकृत्वात् नैवं कथमिव शिवयोः श्रोत्रिप्रवर्तनोः सत्तोरियं विद्याश्च दोषदोषका संग्रहमात्रेण कत्यार
त्न्यायः प्रवर्तनामिह न पुनर्वयमुपांशं गुणरान्तशिव बचोरूपं परिशिष्टेन पर्यन्त बोलु मुत्सहिष्यामः अन्यथै

योऽस्मते न केनचिद्गृहीतं वेदवाक्यं हेयमित्यापत्तिः स्वाक संध्यावंदनादि च प्रतिबध्येयातां गृहीतं वा कुत्र अयोगवाहानां पृथग
कारादियोगेनाम्नातं बहुत्वाच्च प्रातिशाख्यं परिभवति उच्यते तृतीयस्कंधे भगवान्मैत्रेयः शब्दब्रह्मोत्पत्तौ स्पर्शास्तस्याभ
वज्जीव स्वरो देह उदाहृतः ऊष्माणमिन्द्रियाण्याहुरंतःस्था बलमात्मनः स्वराः सप्त विहारेण भवंति स्म प्रजापतेरिति
नन्वेवं चेत्तर्हि व्याकरणांगभूतत्वेनोपयोगप्राप्तेर्न पर्यनुयोक्तुं वयं प्रभुः स्महि व्यामः यथाहुः पाणिनिः उपध्मानी
यानामोष्ठौ जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं नासिकानुस्वारस्येति सूत्रत्रयं च नेदमपि दोषाय यतो यस्य येन यस्मै येयस्मि
योनिश्वासितमस्य वेदा इति श्रुतिजुषो भगवान् एवोक्तं ओंकाराद्व्यंजितस्पर्शस्वरोष्मांतस्थभूषिताम् इति नखलु स्पर्शा
द्यतिरिक्तानां पठितस्त्रोपलभ्यते तर्हि संध्यक्षरस्यकारः परित्यज्यतां नैवमिति वेधे संध्यक्षरत्वकथनेनैतत्सूचयति
सकारे ऽधीति नामर्षीणां वचो न पर्यनुयोगमर्हतीति पंचाशद्वर्णा इति अन्यथा त्वाक्षरस्याप्युपलक्षक इति
छंदःसिकान्तराङ्क पंचाशद्वर्णरूप इति वंदेग्राचार्यमूले ऽकारस्तु सर्वेषां समष्टिर्भवति अकारं नेच्छंति श्रीमदाचार्याः
अतः छद्मवाक्यानुसारेणाशास्त्रार्थे वदतां शुद्धवंशतां वदिनो भागवतानामस्माकं सुस्थितं पंचाशद्वर्णरूप इति
निबंध इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या वस्तुतस्तु श्रीमदाचार्या अयोगवाहानां पार्थक्याभावेन पृथक् पाठमस्य साभ
वानातिरिक्तत्वमिच्छंति छद्मवाक्यानुसारिणः ननु कथं तर्हि उरकेणोऽरः पेणाद्रुरःपेण ऊर्जितं सर्पिः बुधनुः
बुधनुरिव पाणिरिव अथाद्बुक उर्जितो जिपुत्तं इत्यकृतं निष्कृतं निर्वीतं रक्षमैस्तरति उरःक उरःप व्यूढोरस्के
नमहोरस्केनमहोरस्केनेति अत्र वदामः अयोगवाहनामदर्शनपदेशः कर्तव्यः किंप्रयोजनं णत्वं उदारनेऽरः
केरोण्याद्यो कथं अड्व्यवाय इति णत्वं सिद्धं भवति शर्षुपदेशः कर्तव्यः किंप्रयोजनं जश्भावषत्वे कुत्र उब्जिते

स्यादौ । अथ मूर्जिराजे वैवर्तने तेनु द्वन्द्वे ः परस्मैपदिसेट्टोपधानीयो यधश्चतस्य जलां जशात्र शीतिजशा नेहके ते रूपं ननु
शशांजशोभवं तो तित्व स्सरणाभावात् शर्ष पाठस्यन जशाव्यंवाये पीत्येवसिद्धे तुम् विसर्जनीय शाव्यंवाये पीत्यत्रतु
शर्टहणं शाकंयमकर्त्ते अवश्यं तुमर्टहणं कर्तव्यं अतुस्वारविशेषणं तुमतुमोत्पो तुस्वार स्तत्र यथा स्यादिह मा
भवत्यं स्विति नात्राघशब्दत्वा पत्तिः स्पथा यथं धिदिते अवर्गे ष्वं तर्भावाद्योगवाहानामदत्वाद्युपपत्तेः कुस्वोः कपौ
चेति स्तत्र प्रामाण्याज्जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः संध्यक्षरत्वेनाकारस्योच्चारणार्थत्वेनानुपयुक्तस्यांननुसंधा
ने संयोगाद्यभाग मादायाद् त्वाद्युपपत्तेः गौराग्रेष्वयोर्मुरवे कार्यसे प्रत्यं इति अष्यान्तरतेलाघवात् एतेयं च षषि
वराण इत्यादिसूत्रं तु भाष्यानरेण मतभेदे पर्यवस्यतीत्युक्तं अत्युनावेत्या मुक्तं परिम्रपाम ः अथवा प्रयो
जनविशेषाणां श्रयणे तन्त्रस्य हारसंनिवेशात्कथं तान्निमित्त कार्यप्रवृत्तिरिति कुचोद्यं निरस्तं वेदितव्यम् तथा
चयथा । इउणित्याद्येष्व ः स्वाधतुदः सैत्र स्तथा प्रयोगात्तु रोधी प्रत्याहारसंनिवेशोपि सोत्र एवनान्विष्टिर्नैवा वा
र्तिक कारक्लत्यमिति प्रामाण्यपर्यनिरूपितं पेच स्सुशहृतो दाहरणे ह ट क इत्यादिषु प्रथमसमुदाये विशेषेण सं
योग संज्ञा प्रयोजनं प्रयोजनमुदाहरिष्यते अनचिऽच ः परस्य परोद्विर्वचनं भवतीति ब्रह्मोरस्के कै नेत्यादौ
पेच मेस्यागति बद्राव प्रतिशेधश्च प्रयोजनं यथेहमवानिउरः वेरा उरः पेरणोत्य उश्चदाय इति णत्वं एवमिह
पिस्यागि बद्वावात् प्राप्नोति तेत्रान ल्विधावितिषेधः सिद्धो भवति यथा च सोऽडपस्वराः वर्णोद्देशेन ह्रस्वत्यागक
रणात्रूपत्वेन त्यङ्कानां प्रासंगिकादीनां स्वाहाकार स्वाहाकारस्य हेवर्णोद्देशेन ह्रस्वत्यागकरणं रूपंत्वेनत्यक्तानां
प्रासंगिकादीनां स्वाहाकारत्वात् स्वाहाकारं यजनीत्यग्नाग्नि नामप्रवाह पाठाद्गित्वाद्दा पर्वन्ने राध्या समित्यत्र

तेपर्वईत्तिपर्वत इति बार्थः उभयो प्रामाणिकत्वेपि श्रुत्वौत्या निरुक्त स्मृतिबाधादिति पूर्वपक्षे श्रुतेर्बीच कत्वेनात्रनिरु
कस्य बीजकत्वेना दोष इतियतः सुबोधिन्या वेदानांमिदेमेव तात्पर्यं तत्सर्वैः प्रकारैः भगवत्कांपेकत्वं व्यप्रितिमाशिष
मित लोटता वत्क्रम प्राप्तं मंत्रेणावाः पूर्वक्रम प्राप्ता शिषिवेलिसं देहेमिमांसाः संनिहितक्रम प्राप्त सिषित्सर्वे द्रष्टव्या
तथाचाति र्थेलेट् मार्भिन्नं पदं रिषामित्रिभिन्नं तथाजस्राहृति मघ्या इति प्रत्रमिमांसा प्रथमस्य तृतीय पादेतव
माधिकरणोक्ति गुरुमते पथास्वमालमेते न्यत्रा कारत कार्यो र्मध्य वर्जितो वर्णस्य हंत्यत्वे त्यधर्तं तद्दहिनं हरिद्रमाल
मेते न्यर्थोभवति नालभ्यते तुरंगमवाचित्वं ततः संशयाद प्रामाण्य माशंक्य व्याकरणानुसरणाश्वद्रुव्याभ्राणविग्य
स्मादेशणादि केवप्रत्यये कृतेनालब्धत्वनिर्णयवत् प्रकृते व्याकरणे पूर्वरीत्या पदच्छेदे यण्भाव योः कृतयोरर्थप
देतथाभवत् वैदिकी प्रक्रियानुसारेण लौकिय सैकल्पानुसारेण पुष्पदादेशत्ता इतिनिर्णयात् तस्मादुक्तं प्रमाणं
देववर्हिः शतवल्शमित्यर्थ शतशब्दोनहुवाचकोनेरुकेवहुनामसुपाठात् षष्ठेधिकरणोपिकनेमता मरणाच्छः
स्वरेणासमं स्यादेतत्र एकश्विरणेत्यं तेस्वतैराः शब्दार्थ चिंतकैः द्वाचत्वारिंशद्धंजनानेतावाच रणेसंग्रह इति
प्रागति सोष्वे स्फुटं प्रतीयते वर्णसंष्पेत्यशक्यापत्नपितुमिति नैवंवक्तुंयत्तुं यद्वर्णसंग्रहे वर्णसंक्षेपेप्यारव्या
तारमात्रि वर्तेते प्रत्नवर्णविस्तरो ध्वस्यत इतिवस्तुतस्तुमतभेद इत्यकमुपरिष्यातात् तस्मिन् जहुकारोजिह्वाग्र
ली योपध्या यतासिक्याःत सेति ल्टकारे दीर्घः प्लुतश्चलंजी इच्छा चीतिस्येव मादिपाठित्तसुता न्वर्जयित्वान्यमु
तानसेत्ति माध्यंदिनानां प्रकृतमधुनानुसराम प्रतएव कदाचिदानु पूर्वी वास्थिता: सेतस्तृगपजुः समाख्या
भवंतिय स्वरास्मिर्भवंतित्यर्थः मेवान्येति प्रथवर्णदेवता: ग्राग्नेयाः कंठ्याः कंठस्थानावर्णाः प्राग्नि देवस्या

भवंति नैऋत्या जिह्वामूलीया: सौम्यास्तालव्या: रौद्रा दंत्या: पौष्णा आश्विना: वायव्या मूर्द्धन्या: शेषा वैश्वदेवा: तत्समु
दायोऽक्षरं तेषां वर्णानामेकीभावे तत्सत्त्वासमुदायोऽक्षरं भवति: तद्यथा कखगघ वर्णा वा अत्र सूत्रे क्षरतीत्युप
न्यस्यते अ आ इ ई उ ऊ एवमादि वर्णसमुदायो वाक्षरं तद्यथा कखगघङ आ एवमादि वर्णा वेत्यत्र व्यवस्थि
तविभाषा स्वर: केवलोऽक्षरं भवति स्वेनैव राजन्त इति स्वरशब्दस्य व्युत्पत्त्यभिधाने दृश्यते एवं व स्वर उकारके
वलोऽक्षरं भवति केवल्यविधिरयम् संध्यक्षरत्व निवृत्तये हं ते वाकारोकार मकारा विभज्याभिधायिका श्रुतिस्तु
म्यं कोऽपि ष्यन्तिमैवं तरवलानेद कर पादादि रूपेणानंदमात्रकर पादमुखोदराद्दीरिति विभज्य कर पादाद्यभिधायिका श्रु
तिर्यदेकमव्यक्त मनेन रूपमित्यानंत्यनिरूपके के कस्मिन् रूपे विकृतिरूपं प्रज्ञानघनत्वमादधात्येवं प्रकृतेऽपि विकृ
तिरूपं संध्यक्षरत्वं नादधाति ननु किं मत्र मानं मानमुच्यते मानकानि पंयेतावत् ध्रुवस्तारस्ति व: हस्व वेदादिस्ता
रकोऽव्यय: प्रणवश्च त्रिमात्रोऽपि ओंकारो सोऽपि त्रिरादिमध्रिति आदिममक्षरं ननु त्रिवृदुच्यते त्रिमात्रश्च ननु
ध्रुव उच्यते ऽव्ययश्च ननु यथोभयो: समो हो षड्इतिन्यायेनोभयसिद्धं सत्यां नैकतरत् प्रत्येष्य त्युभयोनैवं त्रि
वृत्त्वनिरूपक वेद देवतात्रययोस्तथा त्रिमात्राणां संगृहे रोऽव ध्रुवत्वाव्ययत्वयो रूप पते: शब्दांतरं विकारहस्य
त्र वेदे विकृतत्त्व निरूपणात् तथा ततश्चास्मिन्निर्दोषपूर्णगुणानन्तेषां कृतेत्यन्यदेनत् नत्वथाध्रुवासोऽस्य स्पकोर
योजनासइत्तिश्रुतिव्याख्याने ध्रौव्यं तिष्टलीला प्रवेशलक्षणं स्वीकृतं एवं प्रकृतेऽप्यसंध्यक्षरत्वरूपं ध्रौव्यं निरा
बाधमालोचयाम: अत्र प्रान्ते वैदिका: स्वर: केवलोऽक्षरं भवति व्यंजनसमुदायो हि स्वरसंहित एवाक्षरं भवं
ति तथाच प्रतिपादितं स्वयमेव स्वरोऽक्षरं संधाद्यैर्व्यंजनै: कृतैरेवावसितैरिति सूत्रत्रयेण तद्यथा इषेऊर्जे

वाजः चमे इति भन पूर्वं स्मारयंतिस्म नचैवं निमालयामहे यदुदाहरणं वैसादृश्यमवगमयामः यतः स्वरोऽक्षरमित्यत्रोद्धृत
मइति उइति ऽत्रनवयं संसयामहे तथा सहाद्यैर्व्यंजनैरित्यत्रोदाहृतं यथा ध्रोइति दुइति यत्रापि नवयं शंशयाम
हे तथौ नरेष्वावसितैरित्यत्रोदाहृतं वयागिति ऽत्रापि न वयं शंसयामहे संसयामहे त्विषऊर्जे इत्याद्युदाहरणेषु
नशंसयामहे स्वरः केवल इत्याद्युक्तस्य हि चारे भगवदाशावत्वात् व्यंजनसमुदाय इत्यस्य ऽत्राप्येषोर्थः पूर्वोक्तलक्ष
णव्यंजनसमुदायो हि स्वरसंहितराक्षरं भवतीति एकाक्षरपूर्वं विचारितः स्वरोऽक्षरं सहाद्यैर्व्यंजनैरुत्तरेष्वावसितै
रित्यत्र भृमाज्विषये इदं प्रवर्तयिष्यामहे इष इति द्वे ऽक्षरे ऊर्जे इति द्वे वाज इति द्वे च इत्येकमित्यस्माभ्यं रोचते एत
दुक्तं भवति उमित्येकाक्षरं ब्रह्मघ्राणिरिति द्वे ऽर्थं क्षरे सूर्य इति त्रीणि ऽष्टाक्षरा गायत्री ऽप्यादित्य इति त्रीणि ऽश्रा
वयेति चतुरक्षरं रमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरमिति श्रुतिजाले ननु कखगघेभ्यः एवाक्षरे त्वे किं प्रयोजनकं नहि
वर्णानामक्षरं वर्णस्याक्षरमिति संज्ञा क्रियत इति फलाभावेन वर्णानुवाक्षर इति को शेनच वर्णाक्षरयोः पर्याय
ताध्यवहृदुत्ता यान्द्वर्णत्वं प्रयुक्तं नहि कार्यमस्ति किंचिन्ताक्षरत्वप्रयुक्तं नवा कैखगघेभ्यः मैको वर्ण इति प्रत्येति कश्चि
त् नवाप्राज्यो वैदिकाः प्रतिपत्तिः कखगघेति वर्ण इति ऽस्ति प्रयोजनं पदसंज्ञा यथाह कात्यायनः ऽक्षरं वाप
दमिति ऽक्षरं नत्समुदायो वा पदमिति सूत्रार्थः किमित्यक्षरं पदमित्युच्यते उच्यते तु पदमिति किं प्रयोजनं ऊं इद
ऊकं वाक् इत्यादिषु निपातेषु काक्षरेषु च यथा स्यात् नर्ह्यक्षरं पदमित्येव अस्तु नत्समुदायः पदमित्यधिकमेवंश्च
दूवाजः सर्वेशु द्वा जत्स्यादेषु यथा स्यात् नहि येनोर्जेत्वा वायेति पदं स्यात् न स्यात् ऽर्थपदमिति सूत्रेणार्थाभिधा
यी या वाण्भागस्ताद्गात्मनः पदत्वात् कोयमत्मा इषइति ऊर्जे इति ननु विभक्तेरंतरेणाप्यऽत्मावगम्यते इद

उक्तं इति अस्ति नैयायिकानां च शक्तं पदमिति विवदमानानामेष आम्ना नवयापि मरणामोस्त रे पदमिति किंतु वर्णानामर्थ
वत्तं किं तेनावता निष्पन्नं वर्णानामप्यर्थवत्त्व अङ्गाल नो भवतां वेदाक्षराणिभावंति क्वापि तानि द्विजातिभिस्तावंति
दूरिताभानीति भारत वचनात् कुल्यमेव ननु सुप्तिङं न पदामिति पाणिनि सूत्रमतः कथंनु संत अप्रतुकूलपाध्यामोव
मप्याव्याहारिक दृशा यां सुप्तिङं नमेवार्थाभिदापि पदमिति एतावन्त्यर्थसंकोचात् एकारकथं क्रियते यत्सुप्तिङं
तमेवेति उच्यते उकयः सेति सर्वत्र भाष्यंते ब्राह्मणाय चेति भगवद्वाक्यादि दृष्टोर्थे प्रक्रिमृयस्त्वात् नचैवमपन व
स्यानात् नस्यात् भुसुदिधर्मेभ्यो वस्यास्यतीत्युकयः नैषा नकैरामतिरापने येति श्रुते तर्हि षिई येकं पदं भवति
अत्रा प्राग्भौ वैदिकाः अक्षरं वा पदमिति सूत्रं परिच्छा क्षर समुदायो वा पदं भवति एषा आइंद्र: आग्ध्वा याहि:उ
विद्यायः रताः अक्षरसमुदायः पदं भवति रूपेत्वा उर्जेत्वेत्यु दाजहु तच चतुर्द्धा तदिति पदं नामाख्यातोपसर्गनि
पात भेदेन चतुर्द्धा तत्र प्रभिविशेषः कः प्रतिविशेषः उच्यते क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् सत्वा
भिधायकं नामानि पातः पादपूरणः इति विशेषः प्रतिलोम्येनार्थो यो विरोधः किं प्रातिलोम्यं एतत्सानिलोम्य
यदाख्यातोपसर्गाभ्यां परस्तो नामन्यासः अत्रार्थव्यवस्थया पद चतुष्टयस्य लक्षणं क्रियाकालकर्तारं
ख्या उपग्रह विशेषः ख्याख्याता र्थाः उपग्रहः आत्मनो मद परस्मैपदे इति वैदिकि प्रक्रियायां दीक्षिताः आ
दुतत्राक्रियैव प्रधानं येषां तन्नाविस्याद् इत्यत्रेभाष्ये अपार्थतार्थस्त्वमावनाप्रलय धर्म इत्याचार्याः पूर्वतं
त्रिणाध्वभावाद्दय आख्यातस्य यत्नोर्थ इति नैयायिकाः शिरोमणि प्रभृतयः कर्तेति वैयाकरणाः कर्तृत्वं
चस्वातंत्र्यं तच्च कर्तृप्रत्यय समभिव्याहारे प्रधीनीभूतधात्वर्थाश्रयत्वं नैतदव्यापकं न भवति पक्कस्तंडुलो

देवदत्तेनेत्यत्राव्याप्तेः कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहाराभावात् एतच्च नाव्यापकं भवतीति किं तत् सा साक्षात्क्रियाश्रयत्वमिति अ
धिकारणेति व्याप्तिवारणाय सा साक्षादिति तस्य कर्तृद्वारा क्रियाश्रयत्वात् यैर्द्धर्मैः प्राप्यते तान्याख्यातानि यथा
पचतीगच्छतीत्याख्यातं नखलु पचति गच्छ क्रियासामान्यं प्रति[illegible]दयंतः कर्मशब्दापाकगमनाख्यं क्रियाविशेषं प्रतिपा
दयंतीति निरुक्तं भवति विशिष्टे शक्ते पाकत्वविशिष्टे पाके गमनत्वविशिष्टे गमने शक्तिमस्तु पगाच्छतां गमनत्वपाकत्वादी
नां क्रियासामान्यातिरेकादुक्तसिद्धपक्षं नातिवर्तत एतत् ध्वतुप्रस्थाने रत्नाकरे महताप्रयत्नेन यतो शक्तिरेवोक्तं
तद्भावार्थपाद भावार्थस्त्रत्रभाष्य भावभावजं नातिक्रमेचेत्साधु इत्येवोक्तरीत्यां मः पतुपदपतयः माचार्यपार
भाष्यमाकृतिमाश्रयरन्वययोजयंति यथाहुः सतोयज्जन्मादयो धातुत्वेन रूपेण क्रियासामान्यजैपजेति त्वादिना प्रति
निपत्तरूपेण क्रियासामान्य धात्वर्थं यागसामान्यं रूपं विशेषं प्रतिपादयंतो तत्तु भाट्टमतानुसारेणास्योक्तं व्याख्यानम्
ब्रह्मस्य इत्युक्तं नातिवर्तते तत्रत्रैवस्यचमित्यत्रमनुवादेन तन्वेवमाकृत्यधिकरणं विरोत्स्यपेतिचेन भाष्ये इत्येवोय
पदनात् अन्यथा विशिष्टे शक्तिरिति इतिसुबोधिनीविरोधः जिनि इंताभ्यां परम्यां धर्मे प्राप्यापनेपि पितु प्रकृत्या
तर्हि वर्णानां चकत्वमिहविधत्ते इतिभवतामिष्टं तत्तु नास्ति पदे तेनार्थवाचका इति निबंधात् ते वर्णाः किंतर्हि वर्णा
(नां चकत्वमिहविधत्ते इतिभवतामिष्टं तत्तु नास्ति पदे तेनार्थवाचका) पदवस्मारका इत्यवपद्यते एवंवेच पचति ग
च्छतीत्यादौ प्रकृत्यंशमादाय नोदनासंभवति अतः सिद्धे प्रकृतिप्रत्ययांशेपेताभ्यां पचति गच्छतीति द्वे. ताभ्यां
धर्मप्राप्यामिति पंचकमाख्यातार्थः तत्र द्वयं भावेनां ख्यप्रकृत्यर्थः कारकसंख्यालिंगाख्यं त्रयं प्रत्ययार्थः उप
ग्रहोपि ज्ञातव्यः तत्रतेषु भावप्रधानमाख्यातं इत्तरेप्यर्थेषु सत्सु निर्दिष्टमीमांसाकादिशाधिकोन भावस्यै वातीद्रिय

स्वभावाद्भावप्रधानमाख्यातमिति शास्त्रदृष्ट्या नपदेशः लोकदृष्ट्यातु कर्तृनिष्ठभावनाख्यातार्थः यतोर्थस्तु न भवति
घटोस्तिपटोस्ति कुड्यमस्ति कुतः। अस्त्योरथोगदतोन्यादिष्वभूयः सुप्रयोगेष्वव्यापारस्यावश्यकतयालाघवस
हकारेण व्यापारो यथर्थ ननुकर्तृपदर्शव्यक्तावच्छेदकत्वाद्यवादिनर्ककर्कशविचारचंचुरो किंजुरीयहन बजुरीजन
कनैयायिकमतमपोह्यतां बुद्धिर्न क्षीणिष्यति सहृदर्थ इति परहतापदार्थ लाक्रमिष्यति इति चेन्न दनोत्तरत्वा
त् एतेनाशिष्टापरिग्रहाऽप्रपिव्याख्याता इति व्यासस्तत्राच ऽप्रत्रनिरुक्तं भवति तद्यान्येतानि चत्वारिपद
जातानि भवंति नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्च तानीमानि भवंतितत्रैतन्नामाख्यातयोर्लक्षणं प्रदिशंति भा
वप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानीति ननु प्रदर्शंतीत्य त्रन्येषाम प्रयुज्यमानानां कर्तृणामोसे पसिद्धानां सि
साधयितुं धार्यंति लक्षणं नेति पाक्षिकाः स्वमर्हीन्य भावमभिक्षिपेत्तः स्वमर्हीन्यं संक्षिपंत्यत्र सिद्धान्तं तत्कथमुप
हीन्यभावेन भावयितुं संभावयंतीति चेन्न यद्यप्येवं तथापि निरुक्तव्याख्यावयाम इदं व्याचक्षुः नामपदवाच्यार्थो
श्रयाक्रियाभिव्यंग्यो भावः पाकरागत्यागात्मकः स यत्र प्रधानं गुणभूतिक्रिया तदिदं भावप्रधानमाख्यातमिति
पचतीत्यादौ भावह्रासिर्थमात्मलाभमनुभूयकारकेषु तन्दुलादौ पाकाख्यं भावमभिनिव्याप्यावसित्त प्रयोजनैकदेश
एवनिरोभवति परोक्षापिसमतिभाव सिध्यैवचाग्नुमायतइति पाकस्तु द्रव्यदेवतासंबंधः क्रियासामान्यसत्तावि
शिष्टः प्रसरत्स्वकर्मीरितात्था सबंद्ध इत्यादिगीता पास्वाधाराक्रिया प्रत्ययस्ताकथि देव ऽमपरे पुनर्भावकालका
रकसंख्याश्चत्वारएतऽप्राख्यासंख्यातस्यार्था इत्याहुः नत पुनरेतत्चतुष्प्रभेदमाख्यातं भवति कर्तरिभावेकर्मणी
कर्मकर्तरिचेति पचतीतिकर्तरि भूयते ऽपच्यत इति भावकर्मणोः पच्यते स्वयमेवेति कर्मकर्तरि चतुर्थप्याविधि

नार्थता कानिईव्याश्रय प्रधानानीति क्रियैव प्रधानं द्रव्यं यथा कारिह: आश्रय उपसर्गाद्यो प्रधाधान्वाश्रय: कर्तुरीप्सिततम
त्वंवा लिपानार्थेन इति प्रधानं यादृ प्रकरणं शौकार्यातिशयेन कर्मादीनां प्राधान्यसत्वं नं प्रत्यर्थकेनर्थो: पुनर्भगवद्दुर्गेण
माश्रिता उच्यते इत्यस्य प्राधान्यं भावस्य कुत: विशेषणस्य पाधान्यात् पचतीति प्रथमपुरुषैकवचनं आख्यातेनाव
उपगट्टवर्तमानकालकर्तृविषयो यत्किंचिद्विवक्षित: विशेषमेव पचत्यादि साधनमानन्ताश्रय भावेनोपज
स यन्न नेकक्रियाश्राश्रित्यपि पचत्यादौ पचिक्रियायामेव विशेषमादधाति नन्वासुबुक्तियासु तापि विशेषपचत्यादौ
साधने इत्यादिग्रंथेन संख्याव्यतिरेकरणार्थो ख्यतार: अनिषेधाद्व्याश्रयप्रधानानि इत्यार्थ: प्रष्ट उपलक्षणं विधया
संख्यासंग्रहात् एवच बुद्धिद्वारा द्वार्थो भगवद्दुर्गेण समाश्रिता: को विशेषणत्व: उच्यते येधातुशब्दास्तत्रार्थ उपदेशे
प्रकीर्तिता: तथैवार्थो वेदरासे कर्तव्यो नान्यथा निति नाचार्यो पदेशाद्वातुपठैर्गो: आत्माख्या इत्येव मुपक्रमायां
पेवाध्यायां धातव: शब्दाच कीर्तिताव्यवैनवि स्पष्टमुराह रामः कुन एतत्संभवति वावदर्काणां परमार्थत्वं शास्त्रानां
संप्रदायो लुप्येत नं शास्त्रात्रयाविनरशास्त्राध्याय मर्यवाद्दत्वेन कल्पयतां तर्केभु: सत्तु उच्यते पुराणे अर्थवादत्व
मिति निंदाश्रवणात् तद्दुराचार्यसरस्वती पराहतान्यसरस्वती न तदूजयति जयन्त्याचार्यानरस्वनीज पेदाचार्यानर
स्वनी यदि विप्रतिषेधे परामित पारिगामिर्भवदेत् यथाधिकारं सर्वत्र परतेरितिशुष्टव्यरगुपाम: प्राचार्ये गिरं प
स्पदे वे परा भक्तिर्यथा देवेन्न यथा गुरौ तस्यैते कथिताह्यर्थ: प्रकाशंते महात्मन इति यथार्थ वेदादिर्महात्म नामाचार्या
शामेव एवं सत्युच्यते पचतीरजतीत्यादि स्थले पाक: पचेरर्थ: डुपचष्पाके इति धातुपाठात् गतिर्दजतेरर्थ: व
ये तुजजन जगत्याचितताधातुपाठात् विकरणं शब्दपादपूरणार्थ: निपातवत् ननु विक्लिन्यत कूलो व्यापार:या

तु फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृत इति वैयाकरणभूषणकारः । तत्तु व्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वमिति कर्तृलक्षणात् कर्तृ
लकारार्थमादाय व्यापारं भक्ति नतु भवं नरे स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं ः स्वतन्त्रः कर्तेति सूत्रात् किं तत्स्वातन्त्र्यं उच्यते कारकान्तरा
प्रयोज्यत्वे सति कारकप्रयोजनत्वमित्येतादृशो व्यापारः तिङोर्थस्तावत्कर्ता कर्मभावकर्मकर्तरीति प्रवेक्ति तत्र कर्मकर्त
रि कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः इति सूत्रे कार्यातिदेशात् अत्र कारार्थः कर्ता कर्मवत् तेन पच्यते ओदन इति मगात्मनेपदे
अपाचीति चिण्वदिट् ननु कस्मात्सूत्रात् लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति पाणिनिसूत्रात् अनेनैव सूत्रेण क
र्तरि लकारः कर्मवत्सूत्रेण कर्मकर्तुरुच्यते तत्र लाघवाद्येषां तन्त्रता विवितिसूत्रस्य भावार्थपदमाख्यातोर्थोदाख्यातार्थे
ष्वभावना उरुषधर्मस्याकांक्षाभावना मात्रं लकारार्थः क्रियोत्पादना - परपर्यायः उभयाकांक्षा प्रकारेणमि
ति तस्मात्मारण्यात्कर्तासिध्यते ननु खल्वाख्यातार्थपंचके पुनरुक्तिरापद्यते नापद्यते अत एवं क्रियापदं क्रियासामान्य
वाचि स्याद्विशेषयागवाचि कर्तृपद लाघवलभ्यात्तु क्रियाफलाराधः संतापनरूपा विशेष्यक्रियते विशिष्टेशक्तेः
यागमात्रस्य लेन्य विशेषोस्ति ः क्रियाद्वयमित्युक्तं तत्वाकृतोशक्तिपत्रावलंबनसंमता कृत्यधिकरणसंमतार्थे
ति चेन्न भाष्याभावात् अस्तु वादनिरसार कृतनात्र दृष्टा सभामेयं अस्तु पत्रावलंबनादाकृतो स्याक्तिरस्तु च शब्दाधि
करणिसूत्र भाष्ये नचाकृतिमात्रवाचकत्वे नाविरोधः सर्वत्र लक्षणाप्रसंगात् पः सितेरेताः स्यादित्यादिवि
रोधश्चेत्याकृतिशक्ति निराकरणस्य लोकप्रसिद्धिपरंत्वनैतावता सामान्यविशेषयो वस्तुतस्तु यागस्य लेप्या
कृतावैव शक्तिः भावस्वार्थो येषामित्येवकारघटितभाष्याय पगर्यत्वं ः स्फुटमिदं पत्रावलंबने तटीकायांच न
तु कर्तरि शक्ति व्याकरणमौप्रामाण्यात् लकाराणं प्रकृतेति सांप्रतं बाढं अन्तेन्य लभ्य स्वरादार्थत्वात् अप्रासेपल

नवार्थि. ४८

ष्यः कर्ता कथं शाब्दबोधे भवेत् भावप्रधानो वाति दर्शयन् ननु क्रियावाचिनो भ्वादयः प्रकृतयः लकाराः क्रियावाचिनः प्रत्य

याः इति कथं पचतीत्यादिषु प्रत्ययार्थक्रियाया विशेषणत्वं नहि घट इत्यादिस्थले घटत्वाश्रयः प्रत्ययार्थो घटत्वं प्रकृत्यर्थमि

त्युपेतौ नैतावता क्षतिः त्रिमन्त्र शब्दे वक्तुं हि क्य न इति पदे ते नार्थ[?]वाचका इति च ते वराको ऽपरम्पराहलो कउच्यते नैष दो

षः लोके शब्दार्थसंबंधो रूपं तेषां च याहृशं न विवादस्तत्र कार्यो लोको[?]च्छितिस्तथा भवेत् ये धातुशब्दार्थपत्रार्थ उपदे

शे प्रकीर्तिताः तथैवार्थो वेदशास्त्रे कर्तव्यो नान्यथा क्वचिदिति पत्रावलंबनात् एवं च कर्तरि लकारे पचतीति तत्र क्रि

यासामान्यावच्छिन्न पाकोर्थः प्रत्ययाः कालसंख्योपग्रहाः प्रत्ययार्थाः प्रागभिहितत्वान्न प्रयोगस्यातः स्वनिष्पन्नार्थं पुनः पुनः

प्रयोगार्थं च पुरुषोपेक्षतः इति पुरुषप्रयत्नो प्रकृत्यर्थो निष्पादकता संबंधेनान्वेत् तथा च पुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यः क्रि

यासामान्यावच्छिन्न पाकः कालसंख्योपग्रहस्तां यथादर्शनमन्वयः कालस्य व्यापारे यत्नादौ वा प्रथमान्तपदोपस्था

प्यसंख्यायाः प्रथमपुरुषमध्यमोत्तमपुरुषा उपग्रहास्ते षोति तुल्यकारकवाचिनि युष्मदाद्युपपदे समानाधि

करणे विप्रकृत्यर्थे यथा भजति भजत इत्यादौ परगामिनो सानुकूलभजनानुकूलः स्वगामिनो यानुकूलभज

नानुकूलश्च व्यापार इति लिङर्थे विशेष उक्तः चोदना प्रेरणम् इति सूत्रे लिङर्थस्तु शब्दव्यापारो ऽभिधालक्षण

पूर्वापरीभावापन्नः तस्य पुरुषप्रेरणा संबंधः त्रेधा हि पुरुषः प्रवर्तते पुरुषश्च त्रेधा भवति कामभयोर्वै

दिकोद्देशः स्वसहितम्भवेति तत्र स्वर्गकामप्रदाद्यः विधेर्द्वितीयः अर्थवादैस्तृतीयः वैदिकत्वेवं स्यानंदः ईश्वरः

प्रवर्तयतीति मंतद्दृष्टविरोधीति भाष्येन तु क पूर्वापरीभावः उच्यते लिङर्थस्तावदत्र कर्मरणीति सूत्रोदित

व्यापारोपि भवतीत्यत्र शब्दाभावनार्थीभावना चेति द्वयं तद्युगपदेकेनोपस्थापनीयं नास्ति युगपद्वृत्तिद्वयरोधा

त अत उच्यते पूर्वापरीभावापन्न इति स्वानुभवेन शब्दार्थव्यापारविशेषणं एकरूपव्यापारो द्विधेति मन्यंते आचार्याः
रूपाया व्यापकत्वाद्योगमायायाश्च कार्यनिवर्तकत्वादुपपन्नमेतत् लिङ्‌भिधा सैव च शब्दभावना भाव्य च तस्याः
पुरुषः प्रवृत्तिः सर्वबोधः करणं तदीयं प्ररोचनताद्यंगं तत्पोपयुज्यते इति यद्वा लिङ् श्रवणानंतरमयं मां प्रवर्तय
तीति प्रत्यीत्यनुरोधेन तथा कल्प्यत इति सेवायां कामनाजायमाना कर्मकरणे निमित्तमेव निसेवया श्रवणादि
रूपणं स्वीयानां भावसरोरुहं प्रविष्टः कर्णरंध्रेण हरिः सम्यक् धाभवति त्रिधेति श्रुतेः पूर्वापरिभावापन्नः उक्तं चैति
बंधे वाक्यमेकं हरिश्चैको वेदशब्दार्थरूपधर्मेणेति तद्वदपरं प्रत्येकं पूर्वरीत्या वक्तव्याणाव भेदप्सर्वतः दृशोदिष्ठतरं गेष्ठ
तरं गेष्ठ मेत्र माये नन्येव चेति तथाचायं प्रवर्तनेपि ष्यतीती यथा प्रवर्तयती मत्ते दृष्टिविरोधीति भाष्यं वा लाल्नुसासनप
रं कार्यतामात्वा नादित्ववादिमतविलासितं प्रवर्तकत्वं हकारि कारणं न विध्यर्थः विनादाध्यासितत्वात् तदुक्तं निबंधे
कार्यतानादि परिज्ञानं प्रत्याययैष प्रवर्तयेदिति ननु पुनर्नीयते प्रवर्तकत्वं लक्षणस्य न विध्यर्थस्य कर्हि विधिरिति निबंधात्कथं
विध्यर्थः लक्षणत्वप्रवर्तकत्वमुच्यते नहि विध्यर्थो व्यापारोस्ति तत्र यस्तु निविष्टः प्रेरकोस्ति तं न क्रियोभयाशिशि
ष्टलक्ष्यो वा प्रेरकत्वमन्यदेतत् यद्वा पूर्वापरिभावकाकतालीयन्यायेन लक्षणप्रेरणा समकालिक लिङ् श्रवणेन पु
रुषीनदंस कप्रवृत्तिः सपूर्वभावः प्रवर्तकत्वाख्यः अपरभावश्च भवति अप्रवर्तकताख्यः तथा च प्रवर्तका प्रवर्तकः भा
वापन्न इति पूर्वापरिभावान्तस्य स्वार्थः ध्वनितं चेदं निबंधटीकायां प्रवर्तकत्वं लक्षणस्येत्यत्र शब्दबोधे भासतामयं देवदत्ते
श्रु लक्षणत्वादिवत् स च पूर्वापरिभावः पाकाय कुरु यत्नोत्पत्तिकृत्वा व्यापारस्तमापन्न इत्यर्थः तथा च शब्दार्थभावि
तरनिष्ठ प्रेरणानिष्पद्योयुष्मदाद्युपदवाच्याभिन्नैकपुरुषविषय वर्तमानकालिकयत्नस्तनिष्पाद्यः क्रियासामान्यावच्छिन

नवार्थि-
४८

पाकइतिबोधः यैद्रव्यं नचिकीर्ष्य तेनापि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वादित्यत्रा: भाकार्षपादभाष्ये फलंप्रधानं तत्साधकंच प्र
धानंद्रव्यंप्रधानं तत्साधकंचाप्रधानमिति फलस्य प्रधानत्वोक्तेः यद्वा लेट्लोट्लिङ् समभिव्याहारः तदभावे तु साध्यं नरमेरेण
युष्मदादीनिप्रभृतिबोधः वेदक्रिया सामान्यविशेष्यकः बोधः सर्वत्रैवानद्विशेष्यकोबोध सत्तमात्रं निर्विशेषं निर्विकारमे
तिवाक्येन फलत्वात् मीमांसकास्तु विवमानाः केचनरारणका आख्यातप्रत्यये शक्तिमाहुः यांसिद्धान्तयाम: मिकामतनि
रूपरो तेषां फलानुकूलव्यापारत्वेनाख्याते नोभिधीते ऽर्थोभावनारूपः रथोगच्छतीत्यादावचेतनकर्तृकाख्यातस्य
त्वेनुयत्नरूपाख्यातार्थासंभवात् यथाहितिष्ठो गमनाद्यनुकूलो व्यापारः पूर्वदेशवियोगोत्तरदेशसंयोगादिरूपो लक्षणया
र्थः बोद्धव्यादिगतः प्रयत्नो वाख्यातादावुपचरेणेति संक्षेपः तत्रात्मैव तदिदं सर्वमित्यादिश्रुत्या सर्वस्यात्मत्वात् रथोगच्छती
त्यादौ को दोषः शरीरशक्तिजातीत्यादौ देवदत्तनिष्ठयत्ननिष्पाद्यं घटसंतानमिति बोधस्य संभवेनाख्याते लक्षणा नास्ति
परमत्र ज्ञानसाधने देवदत्तनिष्ठोयत्नोन्वेति सर्वस्यहिकारणे पुरुषव्यापारनिरेतिभाष्यात् तथाघटोनश्यतीत्यादौ घट
निष्ठयत्ननिष्पाद्यंमदर्शनं ननोनतासप्रतियोगित्वेलक्षणाद्वंतीत्यादौ तु देवनतनिष्ठयत्ननिष्पाद्यः पशुनिष्ठप्राणवियो
गइतिनाख्याते लक्षणा लिङर्थोहिशब्दगतः शब्दाभिहितो वा पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारः स्वाख्याश्रयेष्वराणां प्रेसरूपो वकु
राशयविशेषः तत्र शब्दगताः शक्तिविशेषो न भवति प्रमाणाभावात् अस्माकं तु शब्दव्यापारोभिधात्र लक्षणा तेनस
हैवार्थगतव्यापारोहि पूर्वापरीभावरूपः पाकानुकूलयत्नानुकूलयत्नानुकूलव्यापाररूपोऽभिधात्र संज्ञा लेट् लोट् लि
ङामर्थः कस्मे कर्मकतापनेर्नहियत्नोर्थ इष्यइदं तु न सम्यक् उक्तयुक्ते मिश्रास्तु रथो गच्छतीत्यादावपि मुख्यप्रयोगो
पपत्तये फलानुकूलव्यापारमात्रं भावना न यत्नमात्रमिति वदंति लेट्लोट्लिङ् तव्यप्रत्ययमात्रगताशब्दभावना सर्वो

व्याप्तगतार्थभावना यजेतेत्यत्र प्रत्ययस्य केवलमाख्यातत्वप्रयेवेति मन्तव्यम् किंतु लिङ्त्वेन प्रत्ययेन विधित्वमस्तितेनाख्या
तत्वाकारेण भावनामाचष्टे विध्याकारेण पुरुषं प्रवर्तयति तदयं बोधः सोमेन यजेतेत्यादौ विधिकर्तृकार्यभावनाकर्मकालि
ङादिज्ञानकरणिका शाब्दभावना एकयजमानकर्तृका स्वर्गकर्मका यागकरणिकार्थभावनेति एकस्मिन् वाक्यमथवा भावा
र्थपादे भरण्यं ते संदिग्धेऽप्यैकत्वं विभागे साकांक्षत्वं समतानुषङ्गश्चेति चत्वारो वाक्यभेदकाः एवं च सोमेन यजेतेत्या
दौ निराकांक्षार्थैकत्वादेकं वाक्यं शाब्दबोधादित्वं प्रतिबध्नातीति न्यायते तत्र यजेतेत्यत्राख्याताख्यातवदरीकायां
रथो देव्यां प्रथमान्तविशेष्यको बोधः ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामकर्मकसंयोगानुकूलसमवेतव्यापारवांश्चैत्र इत्युररीकृतेर
विहैयाकरणास्तु व्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वं माख्यातत्वं मिहन्ततत्का तात्पर्यं इत्याहुः नैयायिकास्तु प्रथमान्तविशेष्यको बो
धः रथो गच्छतीत्यादौ एतयोर्योगित्वेनाति दउत्पत्तिरेकत्वमाहुः समस्तानानाकृतः तत्साधनविषयकोऽयत्नः न हि वधुं कर्तुं
इच्छतीति साधनं कृतिसंपादने प्रमाणासंपादनेवानन्दविषयकोऽत्नः अत्र भाष्यं भवति सर्वस्याधिकाररूपो पुरुषव्याद
तिः तदत्र कृतिसंपादने प्रमाणासंपादनेवा पुरुषकृतिसाध्यत्वमिति एवं तस्यतीत्यादौ निरोभावानुकूलो यत्नः किंचे
ष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः आचार्यास्तु आप्ताभिप्राये विध्यर्थः पाकं कुर्यादित्यादावाज्ञारूपेच्छावाच्यत्वमस्ति
ङ्मात्रस्येच्छावाचित्वं लाघवादेवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ यागः स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वयाभ्रेष्ट इत्यर्थस्तत्र ष्टसाधनत्वे
ष्टसाधनत्वादिकमनुमाय प्रवर्तते कलंजभक्षणे तदभावान्न प्रवर्तते नैयायिका इत्याहुः तत्राप्यस्मदाचार्याः क
लिङर्थेऽप्रादियते ननु तवयमाह श्रीमत्सुल्पत्वादिनिवेत्तचोदनापुनरारंभ इति जैमिनिस्तत्र प्रामाण्यात् कुतोनाद
रिष्यपदेवदतं आपोदतपंचनेभिमनितिका एषमीत्यादेयदासौ कार्यातिशये घोनपितृं कर्तृव्यापारे न विवक्षते तदाकर्मकारक

नवार्थि- मपिकर्तृसंज्ञां लभते कर्मणा क्षेत्रस्य न तुल्यं कर्मणा तुल्यक्रियः कर्त्तानं तुल्यः क्षेत्रपतितभावसिद्धावस्था पूर्वभावापन्नः पचति तद्दा
५० स्यमेवतं तुल्यः पच्यत इति यगादयो भवंति कर्मणा क्षेत्रस्य न तं तुल्यो द्विना कर्तृव्यापारमंतरं पक्षे न तुल्यक्रियत्वात् निरुक्तं क
र्तृ कर्मवद्भिन्न एव कर्मणा तुल्यक्रिया (तस्य न इति पक्षेण) कर्मवदिसतुल्काक कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिया इत्युक्ता वार्तिक
कारः कर्मस्थायाक्रियमेन्याहृय द्वाभ्यां रम्भोके न कर्मशब्देन कर्मस्थक्रिया लक्ष्यत इति पक्षेण वार्तिककारः कर्मस्थक्रि
यमेंत्याहेति तात्पर्यं वैलक्षण्ये बहुपक्षाभावे एवं जीर्णोभिर्मिर्यथास्वयमेव भिद्यते तथा काष्ठं भिद्यत इति प्रयोगः न च काल
गुरुत्वादीनां कर्तृत्वं कालेन पच्यते सर्वमिति प्रसिद्धेः गुरुत्वाद्भिन्नाम्मितिच प्रसिद्धेः एवेतिवाच्यं कालस्य तंडुलाद्यतिरेकात् गु
रुत्वस्य च स्पर्शत्वात् वायुत्वेन वायावभेदेन जलभूम्योः संबंधान्तरेण सत्वात् स्पष्टं चेदं प्रस्थान रत्नाकरे न चैवं गुरुत्वेन
प्रावं छिद्यत इति प्रतीत्या गुरुत्वं कर्तृ इति वाच्यं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते यद्यातदेसुक्तत्वात्त पच्यर्थो व्यापारद्वा
नेकधेति वैयाकरणाः कार्यातिदेशोयं लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत् तेन भावार्थकलकारे न कर्तुर्द्वितीयापत्तिः
शाब्दबोधे न विशेष एवं स्मात् यगात्मनेपदं चिणवदिडिति रिक्तानां कार्यनातिदेशाभावादुच्यते शाब्दबोधे न विशेष इति
आत्मनेपदं भावकर्मणोरित्यनेन लमनुवाधदेन प्रतवदेश्लिमनुवदेनु शिष्टं यतो ज्ञानाधिकरणं मनः सांतत्या
वच्छिन्नाधिकरणं न चतुर्विधमिति सुधीभीकराकलनीयम् भूयत इति भावेन यामया न्यै प्रभूयते विशेषानुल्लेख
न सामान्यविशेष्यको बोधः त्वत्कर्तृकावर्तमानकालीकैकाश्रोसत्ताव्यावच्छिन्नसत्ता भावना तृतीयार्थः कर्तुराक्षेपः क
रिष्यते न चैवं त्वत्निष्ठ भावनया भूयत इति प्रयोगापत्तिं विभावयिष्यामः मैवं आकांक्षायाप्रस्मदर्थस्य ग्रहणा दृक्ति प्र
कर्तृ निष्ठेक्षा एकत्वाभावनायामपि भासते आकृतिग्रहणा जातिरिति न हत्र स्वर्णं निर्दिशंति वैयाकरणाः आकृति

स्यसंसर्गमर्यादाभानस्यापदार्थमर्यादयाभानान्नेहपाकानुकूलयत्नत्वेशक्यतावच्छेदकेलक्षणायासमासेप्टयकरशक्यावा
निर्वाहः मंडनमिश्रवचनानुयायिनस्तुपूर्वोक्तमर्थंन्यजंतोनुकूलस्यसंसर्गमर्यादाभानस्यापदार्थमर्यादयाभानाग्रहेपाका
नुकूलव्यापारस्तुकहोघभिधाधातोरर्थमाहुः किंच सर्वेष्टेस्तुकदूषणंतुनास्ति कुतः यतोजडायर्थ वर्तमानत्वादिकंलिङा
र्थेइष्टसाधनत्वादिकमेंकशब्दोपात्तत्वेनयजेच्चेति यतः स्यर्पते वर्तमानेलडित्यादि स्वर्गादिकंतुस्वर्गकामपदबो
धितंफलत्वमाश्रयतिनतुधातुबोधितं धातुबोधितंतुयोऽसोपचारस्यापनंफलंतदनुकूलोयत्नोयजेरर्थः मंडनमि
श्रनानुयायिनोप्येवं ऽपपरंस्येन्याद्युक्तदूषणमपिनास्ति पाकत्वेनगृहीतानां पदार्थानांतद्वचकित्वेनघपगपस्थित्या
भविष्यत्ववर्त्तमानत्वादितुनतधात्वौपर्यवसितेऽसत्त्वपाकोभविष्यतीत्यादीनांस्वयोग्यव्याक्तिनुप्रयोगाणांसुघे
नोपपत्तेः ऽप्रतुत्पन्नेफलेभविष्यतितादृशापत्तिविरहाच्च मंडनमतानुयायिनस्तु भावप्रत्ययस्यघञादेरनुकूलव्यापारमात्र
मेवार्थं तेनव्यापारसत्वेफलानुत्पाददशायांपाकोभविष्यतीतिनप्रयोगः ऽनुकूलव्यापारस्यासिद्धत्वादित्याहुः
ऽपिचेत्याद्युक्तमपिदूषणंनास्ति ऽपात्रायर्थकर्तृरीशिन्नतमस्यकर्मलक्षणात्वात् स्फुटमुपपादितंसिद्धांतको
मुद्दीशाब्दे दुःखसेखरयोरितिनपुनरनूद्यते महाभाष्यसमन्वेदे प्रवृत्तिमिति ड्सुंचकर्तृ प्राकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्या
पार प्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वलक्षणामीप्सिततमत्वं कर्मत्वं आह प्राकृतधात्वर्थपाकानुकूलो
व्यापार नैवंप्रकृतधात्वर्थः पाकस्तन्निरूपितप्राधान्याश्रयीभूतोयोव्यापारः सोव्यापारस्तत्प्रयोज्यंप्रकृतधात्वर्थफलंतदाश्रय
त्वेनोद्देश्यत्वं देवदत्तस्योदनं पचतीत्यादावोदनादाविति लक्षणसंगमनं ननु लक्षणसंगमनं कुतः क्रियत इति चेन्न
नूतनत्वाल्लक्षणस्य क्रियत इति मंडनमतानुयायिनस्तु प्रत्ययोपनीतपरसमवेतव्यापारजन्यधात्वर्थफ

लशालित्वं कर्मत्वं फलनिष्ठाधेयत्वं च द्वितीयादिना व्यापारनिष्ठाधेयत्वं च तृतीयादिनाभिधीयत इति वदन्ति। प्रयोज्यत्वे साधु
कमपि दूषणं नास्ति नहि नाहृशो न तु भवतो भवति न तु धात्वर्थे तेनानतु भव आपाद्यते नहि जातो मोवयं यानु भवेतुक
प्रकारतानिवेशने नापत्त्यापत्तिस्त्वां न तु प्रकाशसिद्धवर्तिं त्यापाति तिचेन्न प्रकृतयः सन्तीति सर्वत्रैतेति भग्नवद्वाक्यार्थस्या
कमपि प्रकृतीनां भयसत्वात् इतरचेसाधुक्त ममिदूषणं नास्ति नहि जनकतासंबंधासंबद्ध प्रत्ययार्थव्यतिरेकेणाका
नुकूला दृष्टवत्ति पाकानुकूलसाधारणव्यापारणाभाववति पाकानुकूलयत्नवत्यचत्तः हियाकानुकूलाद्दृष्टमर्थः मे
नपचतीत्यादेः प्रयोगप्रसंगः भवति त्वदृष्टं सहकारणं नैतावता प्रकृतिप्रत्यययोरन्यतरद दृष्टवाचकं भवितम
र्हति किंचेत्याद्युक्तमपि दूषणं नास्ति व्याप्तत्वगच्छति श्वलो हि सवति यो व्याप्तहि नीत्या पूर्वसंयोगं प्राप्यति यते यथा
भरतप्रसंगे हहरिणी यथा वाक्ये नचिद्वतः कश्चित व्याप्तत्वगच्छन्तः सविशिष्टदेशांत्यजति पूर्वदेशं व्रजति न
त्र पूर्वदेशापेक्षया गच्छति विशिष्टदेशापेक्षयात्यजतीत्युपाधिभेदात्त्वव्रजतीत्यत्रत्यजतीति प्रयोगप्रसंगः वि
शिष्टदेश स्यापादानत्वविवक्षया पूर्वदेशस्य कर्मत्वविवक्षया व्रजभावतीति स्पतिनिरुक्तं सामान्योपदेश इति से
षकि सामान्यसत्तासामान्यं भूसत्तायामिति इयं महाभाष्यासकलक्रियापसप्रवप्रुज्यते विशिष्टदेवस्य कर्मत्ववि
वक्षयापूर्वदेशस्यापदेश्यन्वविवक्षया त्यजतीति प्रयुज्यत इति युगमं सामंजस्यं विघ्नरतिभावतीति विजम्
तासन्देशान मनेनंबहोतितिप्रत्याप्तुसत्यपदव्याख्यात् व्याख्यातासदिति सं देशे नजडाप्रपीत्ति विबिवे धेश्च
कासन्पदस्य सदतावाचकत्वात् स्वार्थे यत अप्रास्ते शे ते व्रजतिति ष्टतीति विशेषोपदेशो भवति अप्रासनसय
नव्रजनस्यानत्वे सत्ता विशेष व्याख्यातं क्रियाप्रधानमाख्यातं इदानीं उपसर्गो विशेषक इति व्याख्याय तेरणा

त्वेन ग्रहणं ग्रहो यस्याः आकृतिविशेषव्यंग्यो धर्मो वा जातिः पचत्वं च न तथा दृष्टत्वात् अत्रैव वैयाकरणाः आकृति
ग्रहणं ग्रहणं यस्याः इह शाकारे गौरित्याकृत्युपदेशव्यंग्या जातिरिति लक्षणार्थमाहुः तदाकृत्यधिकरणं विरु
णाद्धि नास्माकमाकृत्यधिकरणं विरुणाद्धि नन्वस्ति विशेषो यथाह भगवान् हरिः पचतीति कैर्नेशितं लक्षणार्थमाहुः तदाहुः
त्येमप्यते पच्यत इति भावकर्मणोः पच्यते स्वयमेवेति कर्मकर्तरि चतुर्थप्रविभक्तितात्पर्यं ताकृति द्रव्यासत्य प्रधानानीति
क्रियैव प्रधानमिति तर्हि वर्तमानकालिकैकाश्री सत्तानदवछिन्नात्वान्तिष्यभावनेतिबोधः वैयाकरणास्तु एकम
वर्तमानकालिकाश्री भावनेति प्रायसो गन्धेषु विशेषादर्शनात् मीमांसकाः अप्येवमहुः चितं चेदं कारकवादादौ नैयायि
कं प्रत्याक्षेपः यदि मावार्थकलकारस्थले प्रमानकविशेष्यकबोधो नस्वीक्रियते तर्हि सर्वत्र तथा ग्रीकुर्वित्यनेन स्वस्य
सर्वत्रैकविधविशेष्यध्वननात् लिंगकारकसंख्यायोग्यो धात्वर्थः स च चतुर्थप्रविशेषाद्यथा शास्त्रं व्यवह्रियते
केचन पूर्वोक्तरीत्यासे ख्यायजमानेनु यंति तथा नत्रकेयमाख्यात प्रत्ययवाच्या क्रियारूपी भावना किं यागदानादि
रूपा किं वा न नेतिरिक्ता नाद्य स्तस्या धात्वर्थत्वात् नापरः धात्वर्थवितिरेकेण पद्युधेयान लक्ष्यते तथापि सर्वसांमा
न्यरूपेणोवाच्य गम्यत इति कर्त्राख्यातस्थले वेदम प्रतिपिद्धमतुमतभवतीति न्यायसाम्यात्सर्वत्र नैयायिकास्तुभा
वति उं यथा स्वे वै यर्थे वर्तमानत्वादीष्ट साधनत्वादिकं चार्थः न च धात्वर्थेण वान्वेति तथैव प्रत्ययात् इष्टं च चैत्रेण
सुप्यते गगनेन ह्यो यत्न इत्यादौ चैत्रवृत्ति वर्त मानस्वाप इत्यादिकिं विशेष्यको बोधः वृत्तित्वतीयार्थः लिङ्स्थलेतु
चैत्रवृत्ति स्वापइष्टसाधनं कृतिसाध्यश्चेति बोधः सर्वत्र प्रथमांतपदोपस्थाप्यभावाद न चितेव सख्यारकचपनेन
साधुतार्थकमित्याहुः पच्यते इति कर्मणि एकदेव दत्तकर्तृको दनकर्मकः पाकः वैयाकरणा अप्येवं मीमांसका

स्तुनैयायिकास्तु कर्तृवत्कर्मेरणोपि प्रधानतयोपस्थाप्यतया भावनायाविशेषणत्वमित्याहुः मैत्रनिष्ठपाकभावनाविषयः
मैत्रनिष्ठभावनाविषयः मैत्रनिष्ठभावनापाकजन्यफलशालीतण्डुल इति बोमैथिलैरुपपद्यते तंडुलइत्यस्य मैत्रनिष्ठव्या
पारजन्यफलविशेषशालीतंडुल इति बोधमाचक्षाणत फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वेफलानुकूलव्यापारो धात्वर्थः यद्यपि फ
लेधातोरर्थोनुकूलव्यापारो व्यापारमात्रं वाधातोः परंतु आख्यातस्यार्थः ननुयेधातुशब्दा यत्रार्थउपदेशोपक्री
र्त्तिताः नयैवार्थो वेदरांशो कर्तव्योनान्यथा क्वचिदित्निति प्रकर्षवत्तांश्रीमदाचार्यचरणानां मानुपायितार्थिकांशोरत्नवादि
नाभागवत्तानामनुमत्यान्येषामकिंचित्करमिति यथाधातुपाठंफलान्वयस्तदेयोव्यापारः सोपितिस्थव्यापार
फलंभाजप्रत्ययकर्मणामिति धातुयातेपि प्रत्ययगिति व्यावर्तकं कर्मविशेषणफलमेव अपनस्तानप गमनइत्यत्र
सानन्यंगमनविशेषणं करोतीत्यादिस्थलेनुपाद्कविमानिर्वर्तित्ति उक्तकरणइत्यर्थेक्षिः करोमित्यत्रापदे
नत्र अग्रत्रवदंतिगच्छतीत्यादावनुकूलव्यापारबोधस्यानुभवसिद्धस्य कथंनिर्वाहः किंच सर्वत्र फलस्य वान्वयेत्येगच्छतियजे
तेन्यादौसंयोगस्वर्गादिरूपेफलेवर्तमानत्वेष्टसाधनत्वादेरभावात इत्यपानिपपन अपरेदृच्च फलस्यधात्वर्थेन्त
ओदनादिरूपपाकफलोत्पत्तिदशायां तदनुकूलपाकादिरूपव्यापारसत्वेपाकोभवष्यतीति प्रयोगापत्तिः तत्राति
रर्थकघातसमभिव्याहृतपचधात्वर्थे ओदनादिरूपेफलेवर्तमानप्रागभावाप्रतियोगित्वरूपभविष्यत्वस्यसत्वात्
अपिच एतन्मतेकर्मत्वंनधात्वर्थजन्यफलशालित्वंफलस्यैव तन्मतेव्यापारजन्यधात्वर्थतावच्छेदकत्वाभावेन
तथात्वसराख्यासंभवनतुक्तिकत्वा अन्यच पचतीत्यादौ पाकानुकूलाहृष्टा पाकानुकूलादृष्टवतिचोव्यापारइतिवत्ती
चपचतीत्यादेः प्रयोगस्यप्रसंगः किंच विभागाद्यनुकूलस्यसंसर्गमर्यादाभानस्याघद्धर्ममर्यादयाभानात्गृहेपाकः

पचतीत्युक्ते पाकप्रतीयते यत्नोपि च नः प्रपचतीत्युक्ते प्रादिकर्त्ता प्रकृष्टपाककर्त्ता भुंजेतिनेवर्धं पापाये पचेत्पात्मा कारणा

दितिवाक्यात् एवं गच्छत्यागच्छत्यादिषु द्रष्टव्यं उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतका इति वैयाकरणाः प्रभवति परा

भवति संभवत्यनुभवत्यभिभवत्युद्भवति परिभवति विभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतेउक्तं च उपसर्गेण

धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते प्रहाराहारविहारपरिहारवदिति नैयायिकास्तु वाचकत्वमुपसर्गाणामिच्छंति प्रसा

केनत्वपन्यावाचकत्वं कश्चिद्द्योतकत्वमपि वाचकत्वे गुर्वेगौधती भवति स्वभावतः रिक्तगात्रापाइत्यस्य एवमेता

दृश्यपाः परिश्रमे दृष्टे तस्ततः पर्यस्यंस्वेदं: प्रस्वेदो पुष्पश्रो श्रमे महती चलतीति परिशब्दार्थ इति एवमन्यच्च

उपरद्धाख्याने नस्यैवार्थविशेषं सृजंतीत्युपसर्गाः द्योतका इति शाकटायनः गार्ग्यस्तु उपरद्धाख्यानमुच्चावचा

नर्थान्नुपनामाख्यासाभ्यां समीपे सृजंतीत्युपसर्गा वाचका इत्याह अतउपरद्धमृजंति एवं चोपसर्गस्य क्रियाविशे

षोर्थः क्रियासामान्यमाख्यातस्योपलं पदत्रापितेन विशेषोपत्रवर्तते निरुक्ते भगवद्दुर्गाचार्यैर्व्याख्यातं निरुक्त

वच्याचव्याख्यातमुपसर्गो विशेषकृदिति इदानीं सत्त्वप्रधानानि नामानीति सत्त्वाभिधायकं नामेति च व्याख्याय

ते सत्त्वधातुः कारकं विभक्तिरिति नाम्नोर्थः तत्र सत्त्वमेव विशेष्यतोभिदधते इति पार्षदभाष्यकाराशता द्रव्यं

संख्यालिंगमिति नाम्नोर्थ सत्त्वं द्रव्यमिति निरुक्तौ भगवानदुर्गः जातिद्रव्यलिंगसंख्याकारकात्मकः पंचार्थः प्र

तिपादिकार्थ इति एकं द्विकं त्रिकं चापचतुष्कं पंचकं तपेति वैयाकरणाः जातिर्द्रव्यमिति नैयायिकाश्चेति द्रव्यं

प्रतिपादिकार्थ इ जातिर्गुणाः गुणशब्देषु द्रव्यं जातिः कर्म कर्मशब्देषु द्रव्यं धर्मसामान्यं धर्मो विशेषः धर्मसमवा

य एकरसत्वाय धर्मेभावप्रबंध्यापि अप्राकृतारतिमीमांसकाः द्रव्यं च शक्तिरिति एवं च घटत्वादिधर्मेषु इत्का

नयार्थे॰ निसर्वाणि पदानि भवंति अप्रकरणशब्दवत् उपपादितं चैतत्सत्तावलंबने द्रव्येषु तास्वगणिकानि धर्मा घटत्वादयः प्रा
५३ श्रमसममीसमाणा निरालंबना सत्त मार्क्षिपंति तत्राप्रयेषु घटादिशब्दा जात्यवरणकाइति लिंगसंकीति सत्र द्रव्ये नाः
धिकारक रूपेणकोणतामात्र द्वीहित्र स्वस्थयात्र ननंदर पंच वैस्त्री लिंगाइति प्रकृतिप्रत्यय विभक्ति नां समर्थहानां वाच्यलिंग
तत्रापि तास्वगणिकांनि द्रव्यलिंगयोर्लोस्वाणिकांनि द्रव्यलिंगयोर्लोस्वगणिकानि सर्व पदानी युक्तं सेष्पा कारके भुपा
नि द्वंचार्थो तथाच स्मर्यते पाणिना यैकयोर्द्विवचनैकवचनेकवचने बहुष्व बहुवचनमिति प्राप्ति पदि कार्यलिंगप
रिशेणमो वचनमात्रे प्रथमेति एवं चैनेभुसत्वादि भुसत्वं घटत्वादिरूपं प्रधानं द्विष्पलिंगसेष्पाकारकाले उपसर्ज
नानि ननु सत्वं सत्ता नानि रिक्तं घटत्वादिनो रिच्यते इतिचेन्नः तस्यभावस्तत्तलावितित्वो मावप्रत्ययः भाव इति भुवा
तोर्घतिरूपं भूः धातु सत्तायांव्याप्तौ वा उभयथापि व्यापकस्य सतो वा धर्मवाचको भवति यत्त्व स्वार्थे अन्यथाव
वस्यास्यात् तथाच घटत्वं नाम सत्तो व्यापकस्य वा धर्म इत्युक्तं भवति एवं घटत्वादिष्वपि एवं च सत्तो धर्मो भावापरप
र्यायः सत्वं भवति तर्हि किं प्रधानानि प्रकट सत्वां इतान्तिरिक्त वाच्य कान्यं तर्याभिजीवविनानं दाष्टिनामानि उच्यते
प्रवोक्तादिशैषानयोमित्वादि प्रधानानि कथं तर्हि सत्ताबाद् जातेरित्याद्यनुमानानि उच्यते एतेनासिष्टा परिग्रहा
अपि व्याख्याना इति वैयासे सूत्रे तेषां प्रत्याख्यानात् उरणं चात्र भवति करणादे ननु सं प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत्
गौतमेन तथान्यायमिति अवरणमात्रेण तानिनामपि यानि त्वं प्रत्याख्याने बीजं ननु सत्वं गुणोपिशा चादौ च लेख
व्यस्वभावयोरिति विश्वा त्सत्वं द्रव्यं व्याख्यानारश्चात्र भवंति प्रतिकारप्रश्नतयः यथाह प्रतिपाद कार्थे सूत्रेमा
पदिकार्थः सत्तेति अप्रद इत्यैतिसत्वात् मुपदेश इतिनि रुक्तं सामान्यतो भवति इदमित्तिकुतोन भवीत सामान्यो

५२

पदेशः सत्वानां इदमस्तु प्रतत्सगेहृप्मिका वाक्यान्न भवति सामान्योपदेशः स ननु सत्वानामेव यथायं घट इति प्रत्ययः सत्वा
नां न थेदं रजतमित्यसत्वानां प्रत्ययः ननु यदस्ति यत्नस्तीति वाक्ये सत्ववाचकानामपि विद्युत्प्रतिपादकत्वं प्रतिपादितं
कथमसत्वमुच्यत इति चेन्न असदुद्दिश्य विद्युत्त्वं विधीयते ननु विद्युमुद्दिश्य सत्वं अस्तेनेव सम्भवति असदुद्दिश्यैति
चेद्धचेदिति निर्दिश्यते स्तदिकुतो न भवति सामान्यत उपदेशः सत्वानां समीपतरवर्तिनचैतद्रोदृपमिति वाक्यान्नभव
ति सामान्योपदेशः किंतु सत्वविशेषाणामुपदेशः सत्वानानादिति परोक्षे विज्ञेयादिति वाक्यान्नभवति सामा
न्योपदेशः किंतु परोक्षसत्वानामुपदेशः स ननु सत्वमात्रस्य यथानात्तिं सत्वानीति प्रत्ययः सत्वानां न तथा स पट
इति प्रत्यय ननु पदद्रन्यस्तु विप्रकृष्ट इति वाक्यात्सत्वविशेषाणामुपदेश इति वक्तुं संप्रवर्तयितिचेन्न हिं नदड्यत
क्षराणामदइति सर्वेषामपि सत्वानां मध्यपते मेलिंगा निविशिष्टत्वादिदमेवैकमुदाहृत्तौमुपदर्शनार्थमिति भावा
तुर्गं आह इदमेवैकमदइत्येकं गौरश्वः पुरुषो हस्तीति विशेषोपदेशः सामान्यतो भवतीत्येवमुवचं अथवा
विप्रकृष्टं विषेशेणप्रकर्षेणाक्षराणि विन्यस्तानि यानि तेषु इति सुष्ठु सत्वानां सामान्यत उपदेशः विशेष
अप्राप्यानाक्षरेभ्यः प्रकर्षोन्य व्यवहारकालेऽस्थिरवाचकत्वं भवति पचतीत्यादि प्रोक्ति यासतापाकाद्युत्पत्ति
प्रतिरोभवतीत्यादि स्थितं भावार्थपादभाष्ये गौरश्वपुरुषो हस्तीति विशेषोपदेश सत्वानां उक्तंच शब्दोनो
चारितेने हयेन द्रव्यं प्रतीयते न दक्षरविधाद्युक्तं नामेत्याद्युर्नीषिराः इति जातौ शक्तिपक्षे भावप्रधानो निर्दे
श विशीष्टेशक्तिपक्षे द्रव्यत्वविशिष्टे द्रव्ये निर्देशः यथा अक्षरविद्यालिपिरूपात था उक्तेन [illegible] न शब्देन द्रव्य
अक्षरत्वात्मकं द्रव्यं अक्षरत्वविशिष्टमक्षरं येनोक्तेनोच्चारितेन शब्देन प्रतीयते स शब्दः श शब्दः अक्षर

नवार्थि॰ विधालिङ्गकं नामइत्याहुर्मनीषिणः । का नाम शब्दव्युत्पत्तिः नमन्ति नामयन्ति स्वार्थं माख्यातार्थमिति नामशब्दव्युत्पत्तिः
५४ परार्थत्वत्रापि कारकत्वं तत्र च यं प्रमाणं भवति किंतु तत्रत्रयं भवति कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात् फलं च त्वा
पुरुषार्थत्वात् पुरुषश्च कर्मार्थत्वात् इति शेषाधिकारस्थं जैमिनिसूत्रत्रयम् फलं स्वर्गादि तत्कामी पुरुषः दर्श
पूर्णमासादि कर्म तत्र विशेष्यं तेषां कर्मणां फलं शेषान्वेषीतरनाम शेषित्वात् ननु यत्रोभे भावविधाने भव
तः तत्र का गतिरिति चेदुच्यते पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्य
न्तं मूर्तं सत्त्वभूतं सत्त्वनामभिर्व्रज्या पक्तिरिति सत्त्वानामुपदेश इति विशेषोपदेशः तत्र करणवात्राप्यनुसं
दधत् तत्र नामाख्यातयोरेतयोरविनाभावेऽस्ति कथं तर्हि येषां तत्त्वनविति तत्र भाष्ये यथा पचतीत्युक्ते क इत्याकाङ्क्षा ननु
मायदत्त इत्युक्ते नापि पाक इत्युक्त इति विनाभाव उच्यते क्रियाप्रयोगएवायं प्रयोगः प्रतिक्रियायाः सर्वत्र सत्त्वात् प्रातिपदि
कार्थलिङ्ग परिमाणवचनमात्रे प्रथमेति सूत्रं यथा क्रियाप्रयोग एव भावति तथा प्रथकं पूर्वापरीभूतामिति उच्यते प्रप्र
र्वमनन्तरं संत्यैतं मे कत्वात्पूर्वापरीभूतं पूर्वापरमिव पौर्वापर्येण वस्थितेमे कमनेकाः सक्रियासु ननु व्रजनपचनादि
रूपक्रियानिष्ठव्रजनत्वपचनत्वादिकथं मेकं सत्तानुसानिष्ठाकथं क्रियासामान्यं भवितुमर्हतीति चेन्न कर्मचैवतदर्थीयं सदि
त्येवाभिधीयते इति गीतायां कर्मणि सत्त्व द्वाचत्वावधारणानं निष्ठा सत्तासुखेनैव सं भवति सैव व्रजनादिष्वभिधमाना व्र
जनत्वपचनत्वादिरूपा भवति यथा घटादिषु एवं प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारः सत्ताभाव इति सम्पत्तिमभिधायतद्यत्रोभेभा
वप्रधाने भवतः पूर्वापरीभूतंभावमाख्यातेनाचष्टे व्रजती पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तं मूर्तं सत्त्वनामभिर्व्रज्याप
क्तिरित्यद इति सत्त्वानामुपदेश इत्ति निरुक्तं व्याकृतं तद्यत्रेति प्रभृति भवति दन्यं तेऽन्वयः इं कामुखेना वक्तार्थपचंतीत्येतो

ग्रंथ: समाधानं न न प्रसंगाद् उपक्रमेऽस्यारम्भोपदेश इत्यं तेनो ग्रंथो नामाख्यातयोरविनां भावायेतिन्याकृतं ऽप्रपरऽप्राह सिद्धावस्था
पन्नधात्वर्थो भाव इति वार्तो सुत्पत्तिमतिमभिधाय यत्र वाक्यऽथेऽभवत: नामाख्यातेऽभवत: तत्र कस्य प्रधानमर्थ: कस्य गुणाभूत
इति प्रश्न मावप्रधानेऽभवत: तस्यपि कीर्तिर्नत्वा क्रोमाख्यातं प्रधानं व्रजति पचति इत्यादौ रौतदर्थत्वात् गुणाभूतं नाम तदर्थस्य
भावनिष्पत्त्यंगत्वात् एवं ता वदाख्यातं प्रधानं ऽप्रथपुन: कथं निर्दिश्यमानो भाव ऽप्राख्याते नोच्यते किंवा तदाख्यातमिति यतो लोक
प्रसिद्धं वोदाहरति तत्प्रसिद्धार्थस्यार्थसंबंधस्येत्या भासमुखेन पूर्वापरीभूत स्थितिन्यारम्भापवर्गपर्यंतं ग्रंथ ऽप्रपूर्वेमनयरं
संसंतमेकत्वात्पूर्वापरीभूतं पूर्वापरामिव पौर्वापर्येरण वस्थितं रक्ष्म नेकात् क्रियासमाप्त समुपात्तधीनदहन पूर्वेण
रपादविहरणं पचिभोजनसमयत्तापसिनोदकपानाधाश्रितं तदभिनिर्वर्तितवसेनाभिनिर्वर्तमानं कस्यैषि ऽपृच्छते किं करोती
त्यन्य ऽप्राचष्टे व्रजतीति ऽप्रविभक्तकर्तृकं इतीयपधती ऽग्राहरणाद्यं भावद्यापारे दर्शितार्थं उपक्रमप्रभृतीति उपक्रम ऽप्रारं
भस्तस्मादारम्भापवर्गपर्यंतं यावदन्या क्रियेत्यर्थ ऽप्राह ऽप्रेन्यासंनिधौ भावनिर्वर्तिरिति पुष्पु त्रवौ साम भावे ऽप्रंन्ये
वनस्पातपूर्वे पेक्षंहि तस्या ऽप्रत्यंतं वै ऽप्रपिच प्रतिफलोऽहि व्रजति नचैक या क्रियया भिमत देशांतर प्राप्तिरस्ति तस्माद् उपक्र
माद्याभि: क्रियाभिरीषटभिनिस्पाद्यमानो भावोऽन्या मामपि संनिधत्तेन तत: संनिकर्षे गृह्यते तत्वसाक्षं पैवनिर्दिश्यते
गृहीत: ऽप्रपिच प्रसिद्धमेतत्क्रमादारभ्य पचव्रजितं पच व्रज्यते व्रजिष्यमाणं तत्सर्वमेकीकृत्य वकारो भवंति व्रजनदेव
नइति नप्रसिद्धरूपरोदुत्याधपथावासिद्धनाम हिराद्यकं ऽप्रन्वा क्षामात्र मेव पास्क्षेराख्यिपते नोन्यायं तेन शब्दानार्थेन विधि
यंते तत्प्रसिद्धशास्त्र समवायोऽपि लौकिक प्रसिद्धचैव पूर्वापरीभूतं भावमाख्यातेनाचष्टे व्रजति पचतीत्युपक्रमप्रभृत्यपव
र्गपर्यंतं मस्माद्धुपक्रम ने वक्रियाभिर्निर्वर्त्यमानो भाव ऽप्राख्याते नोच्यते इति ऽप्राहच क्रियासु बह्वीष्वपि संभवतोयं: एषौ

नवार्थि·
५५

परिभूतइवैकएवक्रियाभिर्निर्वृत्तिवशेन सिद्धिः आख्यात शब्देन तमर्थमाहुः इति मूर्तसंख्याउक्ते : सत्त्वनामभिराचष्टे कथं व्युत्पत्ति
रिति तत्रोक्तौ विशेषः कदाचिद्धि तो भावो द्रव्यवद्भवति सोऽयं प्रयुक्तस्य लक्षणस्य प्रयोगेषु क्वचिदपवाद आह च क्रियाभिर्निर्वृत्ति
विशेषजातं कृदंतशब्दाभिहितो पदार्थ्यात् संख्याविभक्तिव्यपालिं प्रयुक्तो भावस्तदा द्रव्यमिवोपलक्षत इति आह कस्मात्तु
नरेक एव भावास्तिङ् तेन कृदंतेन चान्यथोच्यत इति उच्यते शब्दस्वाभाव्यात् तेनान्यदत्र प्रयोजकमस्ति अपि चोक्तमस्मा
भिर्वसिष्ठ ताना मे वशब्दानामभिधेयसंबंधे नाभिसंबद्धानामेव तिस्मिन् चाख्यानमात्रमेव क्रियते नोमपथं तर्थे भवति
धीयते शब्दा इति व्युत्पत्तिरिमुदाहरणद्वय प्रकृत प्रयोजनं अपद इति सत्त्वानामुपदेश इति भावोऽधिकृतः सत्त्वपुरः
सत्त्वभूतो ते तरोय तस्य संबंधे नैव नाम्नो यद्वशिष्यते तदुच्यते किंतु न स्तनस्तमांधैरैन्य विशेषवाचित्वं तत्राद इति स
त्वानामुदेशः शमान्यत इतिवाक्यशेषः सोपाधिमितृपलीध कोपप्रदर्शनार्थमनेकोदाहरणं सामान्याकृत्या विशेषकृ
त्या चोभयं सर्वेषमपि सत्त्वानामध्ययने प्रामेलिंगा वशिष्टत्वादिदमेवैकमुदाहृतमुपदर्शनार्थः तथा चादइत्यस्याप्यु
त्पत्ति अप्रती त्यद इति सामान्येऽपदनकर्तरि वृत्ति सर्वधातुभ्योऽसन् अतः सामान्यतो हृंगा तत्त्वानामवद इत्युपदेशः नाधिद
मादिभिरुपदेशः तथा च वहूदारणकं सर्वमनुमधु यतेति इदं लिंगं तद्विशिष्टत्वादिदमेकमुदाहरणं तत्त्वन्यत् ननु
सिद्धस्यापंन्नधात्वर्थत्वं तस्य भावस्तत्त्वनलाविन्मगोपिभावपदार्थः अत्रोच्यते वाक्यं भिन्नकोदाहरणं विन्वैस्यैरूधन्ता
वृत्तिं कुर्वेनरव लुग्नंयपठनरचनं जानाति ननु वार्तव्युत्पत्तिस्तत्र जागर्तियत्नस्तां पुरस्कृत्यैवमाह नन्वस्माकमपि सौत्री धात्वा
भिर्जागर्ति का साव्युत्पत्ति-तस्य भावस्तत्त्वलाविति स्तत्रस्य भावपदस्य प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भाव इति आह तयोः काप्र
वलेति उच्यते सौत्रीति कथमियं सौत्रीति उच्यते सत्तार्थकस्य भुवो ख्याधर्मस्य वा भवः स्वार्थेष्व कृति ननु लिङ्गं व

स्यापन्नत्वं विशेषण ः एवं च विशिष्टं शुद्धा नातिरिच्यत इति न्यायात् स्वार्थएव एतेनैव राजपुरुष इत्यादौ राजादेः प्रकृतिजन्यबोधे प्र
कारत्वेपि निरुक्तिः प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतस्य राजादेः सत्तारूपत्वाभावात् एतेनैव च भवं स्यार्थबोधाय प्रवर्तते नैमित्तिकरणे
घटोपि प्रयुक्तः एवं च घटत्वमित्यस्य घटसंबंधीभाव इति बोधः ननु त्वतिन्याञ्चेत् गुणप्रधानभावेनोपदेशः संभवति तर्हि वि
नष्टं नाम गुणाभावमिया सख्याने नापि विनष्टमाख्यातं प्रधानभावमिया नास्ति किंच तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुं
चथामृतस्यैष सेतुरिति श्रुतः साक्षाच्छेदनादेर्भ्बक स्यान्यवाक्याद्वेदमीमांसा विमोक्षप्रसक्त्या सर्वोपलव प्रसंग इति चेत्त्वो
च्यते निरुक्तं किंनामितिं इंद्रियमित्यं वचनमौदुंबरस्य रा इतिविन्यं वचनमिति नातित्यत्वं इंद्रसंबंधीतिनाम्यावाणि स्यर्थः
अप्रथवाति स्यानित्यसंयोगात्कथं च नमित्युच्यते न अप्राहेंद्रियेन इंद्रस्यनित्यत्वाति त्यसंयोगात् कथं वचनं मित्युच्यते न ताद
स्यर्थः तेनाम्यवाग्विमोको धेत्यामे अप्रथवेंद्रियधाध्यात्म याकृत्वाति स्यमायासे वलितं धेयपत्नित्यामिति रस्य यतोवाघोति
वर्तते इति श्रुतेर्वाक्यस्यरूढ नाश्रयत्वात् तथाच श्रुतिः अप्रथमायासबलितेयं स्त्रासीदिति उदुंबरास्यापत्य मौदुंबरस्याप
त्य मौदुंबर मेदुंबरे रमन्य मौदुंबरायरणः को स्वरसोऽत्रयत उच्यते अप्रौदुंबरारारएवमाहेति उच्यते धर्मोयं स्यामहास
क इति स्मृते वहलात्मकधर्मभितित्यं वचनमितितिसिद्धांतइति न चिद्र अप्रात्मोनिक यमुक्षते पुष्माभिः वहलात्मकधर्मति
त्यं वचनमिति उच्यते सर्गस्यपुरंदरस्यद्वागे वोपस्थित्या श्रुति प्रकारेण तत्त्वावमसिशिवः सहरिः सेंद्रः सोक्षरः परमःस्व
रादिरिति वेद स्मारस्मारमाम्यशक्ति कर्मिंद्र पदमित्यवधारयितिलिंगप्रमाणेन तत्र चतुष्टं नोपपद्यते सामान्यविशेषवा
चित्वेन नामाख्यात चतुष्टं पद चतुष्टं च नोपपद्यते युगदुत्पन्नानावाशब्दानामितरेतरोपदेशः अप्राख्यातस्यनाम्नि प्रधा
नभावेनाम्नो अप्राख्यातेगुणभावइत्येवमुपदेशोनोपपद्यते युगदुत्पन्नानावाशब्दानामितरेतरोपदेशः अप्राख्यातस्यनाम्नि

प्रधीनभावो नाम्नोऽप्राख्यातेऽगुणभाव इत्येष उपदेशो नोपपद्यते शास्त्रकृते योगश्चैवमुपसर्गस्य धातुनाधातोः प्रत्ययेन प्रत्ययस्य
लोपागमवर्णविकारैर्नाम्नो धातुनानामधात्वोर्निपातवदुपयोगः समापपद्यते किं कारणं आनिमन्वात्तशब्दस्य किमेतावतोऽनुप
ने नहि व्याप्तिमत्त्वाकार्त्स्न्यं च तदुपपद्यते नवाऽगुणप्रधानभावे नापि शास्त्रकृतो योगश्चैवमिति शब्दस्याकाशतन्मात्रत्वं
शब्दगुणकमाकाशमिति निर्देशादिकान्नन्वेवं व्याप्तिमत्त्वे शब्दस्यौत्पत्तिके संबंधसंवद्व्यापकार्थसंज्ञाकरणमुचितं न
घटघाटपटादिसंज्ञाकरणमिति चेदुच्यते अणीयस्त्वाच्छब्देन संज्ञाकरणं अयमर्थः नहि व्याप्तमानेन शब्दानुगुणशब्दस्याणी
यस्त्वमपि तथाचरत्यते अणोरणीयान्महतो महीयान्मोनोस्यजंतोर्निहितो गुहायामिति तथा भगवच्छास्त्रमपि स
र्वमजीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः मनोमयं सूक्ष्ममुपैति रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति चतुर्विधं इति स्पष्ट
इति नन्वणीयस्त्वेऽपि न संज्ञाकरणं घटनेघटादीनां व्यपरिणामवत्त्वादिति चेन्न अणीयस्त्वस्य स्पष्टतान्यपरि
मोरणेनान्यथोन संज्ञाकरणं नेयमतो लोके व्यवहारार्थं तदुक्तमनेनस्वासाध्यं इं सिद्धये इति स्पष्टोक्तेः यजुर्वेदस्तु गायत्रं इ
ति पूर्वोक्तमनुस्मृत्योपपत्तेः यजुष्यादेकारत्वात् यजुषो यजुर्वेद इति तदत्रोच्यते उभयविधानित्यत्वादिति
उभयविधावैयाकरणे सूत्रेऽप्युभयविधप्रयोगश्रवणेन रेखा मतान्तस्थाभादिन्यत्र नैमित्तिके यश इत्थं श्रीशौ पुरुषाधिधानस्य
नियमनं स्यात् स्तर पंक्तिन्मार बाहुः केचिद्वलोपः दन्त्यवदेन विजानीयात् योपिनिपादकरणे प्रत्यवायस्तन्त्वं कर्मसंगाभिको
पदे वधेहेनश्रुति रतुसंधीयस्य वीर्यवत्तरमिति मन्त्रानुवादिसंगृहे वाक्षद्दुविति रेइति प्रयुक्त काकलोगसाधनमिति हेतवस्तु
(उत्तेनसमाधा (विपंचेभोजनै) पत्तिसंपत्तिः व्याख्येयानिरुक्तं त्वेवं तत्रचतुष्टं नोपपद्यते युगपदुत्पन्नानां वाशब्दानमिति रेतद्दोषः
देशः शास्त्रकृतो योगश्च व्याप्तिमत्त्वात् शब्दस्याणीयस्त्वाच्च शब्देन संज्ञाकरणं व्यवहारार्थं लोके तेषां मनुष्यवदेतानि

धानं पुरुष विद्या नित्यत्वात् कर्मसंपत्तिर्मन्त्रो वेद इति अत्र भगवद् दुर्गो व्याख्यासौ नैतत्क्लिष्टमित्युनरभ्यते इंद्रियेनित्यमिन्द्रियनि
त्यं वचनवाक्यमित्येवं पूर्वेति हुतं मंत्रे च हेतुत्वेन प्रयोजन हेतुवाचक पदाभावेपि इंद्रियनित्यवचनं तत्ता दित्येवं व्याप्तिमत्वात् शब्द
स्येति हेतुवाचकेन समादधौ अभिनयवारणाय शब्देनैवेत्येवकारमध्याजहारेति स्वपाण्डित्य मात्रं दिदेव ननु सुधस्यापि
शास्त्रार्थे परिकल्पनं तथा शास्त्रं योजयंतः शास्त्रं नातिवर्तन्ते विद्वांसः तथैव प्रामाणिकत्वादिति चेदत्रोच्यते वदरिमन्नेन तथा
स्त्र प्रवर्तंते नैयायसमते तन्व निवर्तन्ते यांस्त्रं किं न प्रशास्त्रं यदिति चवर्तन्ते उत्पन्ने येमे मतमिदं नित्यमनुत्तिवंतिमानमानवाः
श्रद्धावतो नरस्येनो मुच्यंते तेपि कर्मभिरिति भगवद्गीतावाक्यानुसारेण शास्त्रार्थे वेवं दंति हि तेहि भागवताः प्रोक्ता
श्रद्धास्ते स्वं हस्तवादिन इत्याचार्य गीतेश्च तदत्र भाष्यं भवति तदत्र प्रदर्शितेनुस्मृते वादरि रिति सूत्रस्यं किं नर प्रक्रतुरो
धोन वस्तवादो व्यन्यथान्येयदन्येवमठितं अपरमपि भाष्यं भवति आमनंतिचैनमस्मिन्निति सूत्रस्यं किंनर (प्रक्रतुरो)
ग्रन्थे स्वसिद्धांतमाहेत्या युक्तान् स्यान्ममरणमेवानुसरतव्यं नमु किंशब्दवलाविचार एवमुच्यत इत्येवं पठितं व्याख्यातेस
त्वप्रधानातिनामानीति व्याख्यानं चत्वाभिधायिकं नामेति इदानीं निपाताः पादपूरणा इति व्याख्यायते अत्रानि रुक्तंभव
ति अप्रधानिपाताउच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्त्येतु पमार्थेपि कर्मोपमोपसंग्रहार्थेपि पदपूरणा इति तेचे वादयः समुच्चयार्थकाः कर्मो
पसंग्रहार्थे थोपसंग्रहार्थे कर्मोपसंग्रह एवार्थ्यस्तस्मिन्निति दुर्गोप्याह उदाहरणानि अग्निरिति चेन्दुर्वेति अह चेत्
च वर्तन्ते हन्निति व्याख्यानं दुर्गकृत टीकायां पार्षदभाष्यप्रौवट निपातस्वर्पा संभवे पादपूरणा भवंतीति पाठो अस्यच
तुर्दशानि पाणायेतु दात्तास्तेपि संहृताः अधस्तात् संहिता एवेति पपाठन पदचतुष्य प्रस्तावः प्रकृत मधुना पार्षदमेवमस्त्य
ते तत्र कंतियं सूत्रं अपपदगो त्राणि भारद्वाज समाख्यातं भार्गवं नामभाष्यते नामिव्याउपसर्गास्तु निपाताः काश्यपा

नवार्थि- स्यत्ताइति: भारद्वाजेन भारद्वजसा वादृष्टं तत्सगोत्रेवा भारद्वाजकं एवंसर्वत्र अथ पद देवता: सर्वंच सौम्य माख्यातं नामवाय
५७ व्यमिष्यते आग्नेय स्तुपसर्गः स्यान्निपातो वा हरणः स्यादिति अथ वर्णादेवता इत्यादि ताश्च पार्षदीया: पूर्वे प्रयंचिता
अपिमात्रका विधायांस्पष्टा दृश्यंते अत्रे षेत्वेत्याहो पद द्वयं [illegible] देवता कस्तु र्वत्र संहितातत्स्वरां पदतत्स्वरां तु साधे
स्वारं निरूपिम मधुना क्रमतत्स्वरांनि रूप्यते प्रातिशाख्यात्‌: प्रातिभाष्यं पार्षदमिति दुर्ग: आदौ क्रमसंहितोच्यते पूर्वेणो
तर संहित इति सूत्रेण पूर्वेण पदांते नोत्तर: पदादि: संहितो पदाक्रियते तदाद्धि पद संहितोच्यते यथा इषेत्वा त्वोर्जेक्र
मसंहितोदाहरणं पदसंहितो हाग्निहूयते प्रसंगात्‌ पदविछेदो सम्पूंहित: पदेविछेद: पदयोर्वा पदानांवा यदाक्रियते
तदा ऽसंहित्र: पाठउच्यते पदपदसंहिता चोच्यते यथा इषेत्वा ऊर्जेत्वा एकपद द्विपद त्रिपद चतु: पदानेकपदा: एकं
पदं यस्मिन्यादेस एकपद: एवं सर्वत्र उदाहरणानि दृष्टिस्पष्टं क्रतो: मद्रस्य क्रतोर्मद्रास्य अग्ने तं अद्य: अग्नेतमद्य:
विधम ऽअग्ने ऽअरूबंमिये ध्य विधम अग्ने ऽअरूपं मिये ध्य: इयं पाद संहितोच्यते प्रकृतेनेकपद: पाद: इषे त्वोर्जेत्वा
नायवस्थो यायवस्थ देवो व: सविता प्रार्पयातु श्रेष्ठेत्येत्त एकपदक्रम: स्यात्ति प्रयोजनं इति सूत्रेण क्रम: स्य
त्ति प्रयोजनं यस्येता इशो भवति क्रमसंहितां विषमहृदं स्मरणं करोति पद विपर्यंच वेष्टकोपि पद प्रदर्शनार्थ:
स्थितो पस्थिता पर पर्याय: यथा श्रेष्ठतमाय कर्मणे श्रेष्ठतमायेति श्रेष्ठतमाय: एवं चेषेत्वा छिन्नमीन्य
त्रनान्यो विशेषणीभावे नाख्यातस्याविशेष्यीभावेनी पूर्वोक्तदिसान्वय: यदिचाख्यातस्य कात्यत्वेन विशे
ष्यीभाव संहियेनत्त इाकारकस्यत्वेनिष्ठ पशौ छव्दो तरीभूतान्यस्य प्राप्येनत्त प्रयोजकीभूत्त क्रिया पद स्यच्छि
छ मीन्यादे वेक सर्तत्रस्य तात्पर्य विषयत्वेन तवित्यन्त्वे न प्रतिन्वान्वसंदिग्धेन करोतीम कारकं किरतीति

वाकारकं क्वचिद्विक्षेपे अत्र पक्षे तत्र गुणधत्ता प्रियंकिरः कपटं इत्यत्र पत्रं नाधित्वोत्सर्गे सूत्रं गुणविधायकं प्रवर्तते द्युविदपवादवि
षये त्सर्गस्य प्रवृत्तिरिति अथ तत्र इत्यत्र गुणबाधः क्विक्षेपे इति स्वरवर्णानुक्रमे हैमधातुपाठे दीर्घऋकारो क्रिनित्यं सं
बद्ध प्रपतितं ऋरूपं वाक्यानि पदं वक्रमरणाद्रूपं त्रिविधो भवति पदद्वयं सुप्तिङंते नाम्पां च तेन तिवाक्यानि रिति चतत्तोत्रिवि
क्षेप अलौकिको यं सर्वजनीनः अग्निर्वीभुत्वामरवं प्राविशदिति प्रभृत्युपक्षिप्त्यधीनत्वात् विक्षेपार्थव्यापनं वाक्य
निरगिति शब्दमात्रं सुवंतनिर्दिष्टं नचः तथ्यापादे शानं भिधयार्थव्यापनं तथा — योकारोपव्याप्यानकारकशब्दच्छादसः
तथा च सर्वविक्षेपे इत्यस्यार्थ द्विलिखितः इदानीं रित्यस्य सर्वे विधपक्षं दर्शिविकल्पं तः इति विकल्पा द्युतिरेखिति पक्षे काट
कध्वोकरः अग्निः कारकशब्दवाच्य कर्मादिप्रवृत्त्या कारकशब्दप्रयोग अस्यान रत्नाकरे सर्वेमां शब्दोनां मोकार
वाचकत्वं मन्यत्र शक्तिसंकोच इति सार्वजनीनत्वं विधाने लक्षणातात्पर्या शब्दाभिलाप्यार्थविशेषः शब्दः शब्दोस्ति
शब्दं करोतीति या गं शब्दायत प्रभवतीतिरा [illegible] शब्दे करोति शब्दे परिनिष्ठितो न्यायादेः कारकत्वमाश्रयत्वात्संबं
धे न समन्वीयते [illegible] चक्रोतीत्या त्युष्य इत्येत्वा छीनमीय रघते इषि परिनिष्ठितो न्यायादि [illegible] शब्दनिष्ठो विक्षेपद
इत्यपदार्थे विद्यादिशब्दो मतिकसंबंधि गृहीतः दिशाद्वात्या भार्यायै अभिधादि वृत्तिमंत इत्यादि प्रयोगेभ्यः आश्रयत्वं
पेन इष इति तादर्थ्ये चतुर्थी त्वेति कर्मणि द्वितीया तयो रर्थस्तावत् आकररत्ने [illegible] वह्निमाप कर्मणि प्रापकतमत्वं
वस्तुनामिती इदं पदं योगमात्रं वेदांतानुसारं [illegible] देवहूतमं निष्पन्नलीलायां प्रसिद्धं अनोपदेवाह्वयंति स्पर्धया अहतमस्ति
आकारे राविहुनाहृतं तं मवमनीषितं अनो विष्णुपुराणानि नानातपाहृदमीत्वा [illegible] प्रथम च ररा विश्वस्मिन्सामि
ग्री हविर्द्धानं हविधीयते अस्मिन्नर्भं तथा च यज्ञादि सकलं हविर्द्धानं सकटं अधिकरणा व्युत्पन्नत्वाद्धस्वमाहुः हेस्वहस्त

इति हृष्टौ स्था: प. व्याहृ हे जरस्य हृष्टौ शब्दयो: उअन्वंतमो जोषरतो न मास्य हृष्टौ मौ गो पौ जुषन्तामिति जानौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा
अप्रकरणत्वं न मतस्य नाभि: इमौ रेवौ जायमानौ जुषं तेमौ तमाऽ सि गद्दता सजुषेति अष्टक समाप्राप्तस्ये ते जं भाली ता माह मित्र
स्यन्या च जुषेति मित्रस्य निरोधार्थ मायत तस्य संबंधी चक्षुर्दिव्य ते अस्वां सुखावरलां डं अहं असे ते नोय शोदा सर्वेषां परपंत्विनौ
च्छया प्रेक्षते अनेनामायं कार्षी: कांसमिं विकथा: मायार्थ कथं कार्षी यथा गीतायामर्जुनस्य भयं पार्थक्यज्वविश्वरूपद
र्शनस्य किंकृत्वा मान्वा न नु पुरस्तात् प्रथक्त रागवर्त्तनीकां नाह मित्रस्येनारभ्य मान्वाहे ६ सिषमिन्यं नं न इक्तं रागावर्त्तेप्र
संगेदे न्यो नाम्ने न्यनो पविष्टं भगवन्तं निध्यि मिवज हारेति भगवन्तं प्रत्युक्ति स्तरगावर्त्तस्य मित्रस्येति मान्वाहि ६ सिषमिन्यनरे
रागान्वय: मंवद्धि चारो यं नइक्तं गतगट हराभिप्रेत्य इत्यत्र सुबोधकांत राणि उक्तं च निर्देश: कर्मकरणं प्रदानमयक
परणं स्वाम्यर्थो पर्योऽधिकरणं विभक्त्यर्था: प्रकीर्तिता इति नयाध्य कीरधुपदमीश्वरे वेदांते योगेन मे देशयोगरूढाप्र
वर्त्तते अत्र शक्तिसंकोचलक्षणया तद्वता परंपरया क्रियानिमित्तत्वं तथा क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वमिति कार
कलक्षणमिति सिद्धम् अथास्माभिर्यं वार्ता भणितेषु चतुर्थेषु कथमोर्थ: प्रातिपदिकार्थ इति सौत्रास्ति नानाविध्य
स्यांत अध्य: उच्यते सुतर्दजनशक्तिप्रांरामनोरूपे पूर्वेति रूपिते वायु कृष्णात्मके ननु च चतुर्षु पदार्थेषु वायुनीस्ति उच्य
ते प्रायपाठवलात् श्रीकृष्णवैश्वानरसोमेषु निरुक्तेषु योज: शब्दो वायुर्निर्विकीर्तिसांप्रतं सूर्याग्निवायुसोमेषु च तर्षु
देवेषु निरुक्तोरीकृतेषु वायोरदर्शनात्सुतर्वैदुकजककरणा इत्यस्य स्यस्य बलिरूपं विधाय क्रियानिमित्तत्वेकारकत्वंन
च कर्मणयव्याप्तं चैत्रस्य तंडुलं पचतीत्यादौ तंडुलादेहि संपादनद्वारा संबंधि नोपि चैत्रादे: पाकादिक्रियानिमित्त
त्वात्संबंधिन्यतिव्याप्तं च क्रियानिमित्तत्वं च साक्षात्परंपरया बोधयत् अप्रयुक्तत्यादि प्रकाशनद्वारा संप्रदानादेर्नि

मितत्वात् विप्रेण महं देही त्युक्ते यजमानो विप्राय गां प्रतिश्रणोतीति यदधिकदोषवत्तियाक्रिया विवक्षितविभक्त्यर्थान्वितत्वे
कारकत्वं तेदानेउभे अपि लक्षणे प्रकृति प्रत्ययार्थौ न स्वरूपतः तथापि एवं लः कर्तरि विधानाद्भावनां यच्च गुरुवि
प्रतपस्वि दुर्गनाना प्रतिकुर्वीत भिषक् त्वमेव जैरित्यादौ लक्ष्मी रूपं कुरुते यमापरेणामित्यादौ रोगे विपत्ता विन्या
दिनामध्याहारसंततेरणापि बोधस्य प्रामाणिकत्वात् तं वेधिष्यति व्याप्रियतां देवस्य ऋषिका कर्तरि विधानाद्भावना प्रत्य
यार्थः प्राश्रयत्वाक्षेपलभ्यः एवं च प्रत्ययार्थस्यानुवादकत्वात् आश्रयत्वाक्षेपलभ्यः एवं च प्रत्ययार्थस्यानुवादक
त्वाल्लाश्रय इत्यर्थो भवति यत्नोपि पाकाद्यनुकूल एव तत्पैव प्रत्ययात् सर्वोपि प्रत्येति पाकं करोतीत्यादि यतते
यस्यतीत्यादौ घलादपद्धति चतुर्थे तेन तथात्वं एवमन्यत्रापि नादवस्यपथि याक्रिन्वित कर्तृत्व कर्मत्वादिपदकांक्षतया
स्वयि तत्वं कारकत्वं तेदानेउभे अपि) तत्र वयं कारकपदेयोगे नयोजयामः किं तु रूढोति समुदायशक्त्या वयं
तत्पहरणादुक्तलक्षणेन दोषं भजत इति चेन्न मैवं समुदायशक्तिरूढिरिति वदितो पुराणाद्धरणां वैदिकाक्षेप
कारणं किमायातं वैदिकपदव्यापारविषये नव्यापानिमित्त हासपुराणैस्तु वेदं समुपबृंहयेदिति वाक्यात् कल्पितत्वं
प्रकृति वैचित्र्यात् चितारणं बाचां श्रवणात् रसुकं तत्र स्वाधिकारानुसारेण सास्त्रफलत्वात् तदुक्तं तत्र देवकं सरणी
कल्पान्यपक्षा नाद्दरणां तंत्रत्वमपिसंभवेत् अतः पुराणपाठे पुराणे वेदवाक्ये भागवतैरितर पुराणभागि
तैरपिभागवतैरूपबृंहणे उक्तं चेत्तत्र याक्षिकोपदोषः परि[illegible]राणीयइतिन्यायात् कोदोषइति चेन्न श्रणु तत्रत्वं
पुराणे वेदविरुद्धोश्नोदोषः ननु कोन्यः पक्षो यमुनाहरणीमः श्रणु माभिधत्तोपि दत्ते मानिति वदन्त्रभुरभिधानिविवि
धानमाह तल्लक्षणं तत्रापि तामर्थे वेदेषु ननु सुबोधित्वात् यौ वेदवाक्ये भागवतैरितर पुराणभागितैरपिभागवतैरूपबृं

वंसते सुकेन्तेन न यास्ति कोपदोषः परिहरणीयइति माध्यात् कोदोषइति चेत् श्रृणुः तंत्रत्वं उपास्योवेदविरुद्धोदोषः ननु
कोन्यः पक्षोयमुनाहरणीयः श्रृणुः मांविधत्तेभिधत्ते मामित्रिवदन्प्रभु रभिधां त्रिविधां माह नत्वस्तराणांपि तात्पर्ये वेदे
षु ननुसुबोधिन्यादौ वेदे तात्पर्यशक्तिर्दर्शितः इत्यपत्ते यथाहुरुद्धवः सर्वबोधिकस्ये हस्त्वात्मत्वेनत्ताते भवति माहात्म्यज्ञानं त
त्प्राप्त्नादिः तत्रद्वयं साधयितुमेषा भागवतीसंहिता यथाहियशात्वस्त्वात्मा च गतिश्च कांडद्वयार्थः अन्योन्यहेतुभूतः तथा
त्रयमपि भक्तिहेतुरिति एवं निबंधेपि दृश्यते मैवं नवयं तात्पर्यवृत्तिनिषेधामः किंतु वदामो वयं भागवतवस्तुवादयो
शुद्धमभिशक्तिः प्रति तत्तात्पर्यमस्तीति भगवत्वस्तुकात्स्न्ये नत्रिरन्वीक्षमनीयेति वस्तुउत्रवचसात् तात्पर्यवृत्तिरस्त्येवय
परंतुभक्ते न तु रत्तोलिंगभेदेनाभिन्नशब्दवाच्यत्वं वस्तुरात्इन्येवगमर्यादा किं न देगं व्याकरणानंदेगं किं तथा नपुंसकाधि
कारस्थं वं स्तन्नुंसिचेत्सत्यम् अयं वेदांतइदं व्युत्पत्नुदाहरणं तत्ररूढितीति सर्वेषां शब्दानामत्पत्तियोगेन ना
द्वांते प्रतनानांशक्तीसंकोच उत्सरणाया रूढ्या घटादौ प्रवृत्तिर्भवति कथं इत्थं घटचेष्टायां घटभाषणात् इत्येतत्पोर्ध
इति रूपं भवति सकदाचित् वस्तु घटादिरुपेनाजचेष्टां ज्ञानं वा कृति वदंति योगेन र हस्ताभिदधाति तदुक्तं देवसं
ज्ञितमथास्यसुबोधिन्यां तत्त्वरसपरिगान्योवप्रसंगे अथात्सात् शब्द अजायां न योगेन वर्तते किंतु वस्तु कदा
चिदेवरुपेण सोपाहरणार्थे गतवदिति ननु शक्तिसंकोचेन योगेन घटादिषु प्रवर्ततां सच्चिदानंदात्मकत्वाद्घटादौ नापि
नित्तु किमर्थं साक्तिसंकोच घटस्त्वात्मकत्वेपि घटादिनामिति चेत् त्वं वक्तुं युक्तं लीलार्थं मं शत्र या णो पया यधामभिर्व्यक्तर
तिरोभूतत्वैचित्र्यात्मन्यादंत तथाहि संदेशे चिदानंदाच्चाध्यौ सदं प्रकाशिति सदानंहावध्यभौ चिदंशः प्रकटः आनंदेस
चितौ प्राधान्ये आनंदाशप्रकटः एवंच शक्तिसंकोच संकोचरुठितं सर्वथा योगमंत्तरेणासंभवति साविणमुदापशक्तिरु

पारूढिः प्रोक्तारे वेदांतरीत्या योगस्य रूढेः पूर्वस्मृत्वात् आवश्यकत्वादित्यवगाह्यम् किंनाम रूढित्वं रूढजन्यबोध्यस्य शक्तिर्गेनतस्यरूपं
अर्थरूपं शरीरमात्रत्वेनाध्यस्यतिस्वप्रान्मायं लक्षणं पदं तस्याभिदा लक्षणेनेतिवास्वलक्षणाभिदा लक्षणेन व्यापारेण
इत्थं नान्यं व्यापारमपेक्षते शब्दं नरवत् संबिध्यतिकर्षेवच व्याप्तिमत्वात् शब्दस्य घटशब्दस्तु योगरूढिव्यापाराभ्यां वस्तु
रेणा घटे च प्रवर्त्तते योगस्तु नाशस्यापि किंतु शार्थे नैकीभवति वसाबुन्ये[illegible]भा प्रतिरे योग इति धात्वोरूपात् तथाहि योगेन
पाचकादौ पाककर्त्तरि पाचकशब्दस्तावदेकीभवति सानात्मकत्वात् व्यापाररूपयोगस्य तथात्वात् तियापिकोविस्व
नायोप्यनुमनेव स्तुतास्तित्वस्यादिना परिगृह्यते नेत्यलं मतं नु शब्दखंडे द्रष्टव्यम् पंकजपदं प्रमाह उत्पलकुव
त्वेप समानाधिकरणं नीलाब्जन्येदीवरकुमदकैरवरक्तोत्पलकोकनदसाधारणं येकादौ शक्तिसंकोचलक्षणरू
ढिर्नास्ति संकेतस्य शक्तित्वात् संकेतविधायस्य वा पदेतसह परार्थसंबंधस्य पदव्यापारस्याभिदादिरूपस्य वा शक्ति
त्वा सरास्य शक्तिर्विविधैव शरूपा न इति श्रुतेः शक्तिपदप्रयोग श्रौतपेनत्याख्यं भवति श्रुतिस्तावदोमित्येकाक्षरं ब
स्तदं सर्वं तस्योपव्याख्यानमिति उपव्याख्यानं उपसमीपे धर्मत्वेन नवर्तमानानां व्याख्यानं तधर्मित्वेन यतोवाच इति
श्रुतेरित्यर्थः अक्षरब्रह्मेत्यक्षरमर्थः सरूपजीवोविरप्रसक्तिरिति [illegible]गवद्वाक्यात् भवतिः सत्ताबाचकः कथमुपि
त्याया अनुकूलोयत्न संभवति कथमनुत्याया अनुकूलोयत्नः संभवति कथमनुत्पद्यते उत्पन्ने भावः सतन्नप्से
भावविकाराः षड्भवतिवं जायतेविपरिणमते वर्द्धतेपक्षीयते नस्यतीत्यादयः अत्रनिरुक्तं भवति अस्तीत्युत्यत्र
स्यसत्त्वस्यावधारणमिति जनन्यं शेते रंशनाया द्रव्यस्यवाधारणं भवति यहेदं वदतोस्ति भवतिविपते अप्रथम
परभावं नायवेनापि प्रतिषेधति द्रव्यस्यसत्त्वस्य विशेषस्य सत्तापक्षे द्रव्यस्याक्षेपदमुकं पुरस्तात् अप्राप्येपो

नवार्थि.
६०

र्थापत्तिः जायते इति प्रथमभावविकारे सत्त्वमनवच्छिन्नं भवतीति न तिसिद्धं तर्हि दर्शनान्तादुत्कृष्टोऽपकृष्टो भवेत्येव सर्वस्यापि कारणे
पुरुषव्याप्तेः तदभावस्य नाशोऽनुकूलकारणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावं तो भावास्तस्य नाधिकरणकालता
वच्छिन्नं भवति तादृशकारणे पुरुषव्याप्तेर्विद्यमानतान्तदुत्कृष्टोपकृष्टो भवेत्येवेति । ननु कारणमेव न तिभाल्यमाह
उच्यते अभिव्यक्तैकारणमिति अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः नित्यापरिच्छिन्नत्वे प्राकट्यं चेत्तिसान्निध्ये
ति सेत्युत्पत्तिः कथमुत्पत्तु भवेदित्युक्तं तद्विवरणवतेऽनुक्तः भावो द्विविधः कार्यात्मा कारणात्मा च कार्यात्मा क्रियानिर्वर्त्यो
र्थः क्रियैव चारु ममनुभावसत्ते सुदितं पुरस्तात् तथाच सत्ताभीप्सुना जैमिनिना उच्यते बहिरर्थेन्ने वेदव्याख्याने गमनं
सकलक्रियानिधानं राधिकेति तत्र प्रकटरतु भवदित्युक्तं नचैवं भागवतार्थेति वंचेत्र पास्त्रिश देवतापक्षोदरि हृष्यते
त्रनुचनारोदेवा इत्युभयमन्योन्यं विरुद्धमिव भवतीति शाक्यं लौकिकसर्गस्यत्रयस्त्रिंशं प्रकारत्वात्तादृशप्रकारपरत्वे
नोक्तपक्षस्यादोषात् कथं तर्हि विष्णुरूपवाराहात्मकं देवतात्रयस्य बोधित्वं निरुक्तेनुष्ण ग्निवायवादित्यात्मकं देवतात्र
यं चेत्तु देवतापक्षे चंद्रोपीति उच्यते विष्णुरग्निरिति पुराणान्तरलक्ष्यः सूर्य इति पुराणं रुद्रप्रमुरगाविष्णुर्श्चंद्र इति वा
राहस्तु मत्स्यो भवति सवा पुरपि कश्चिद् दृष्टव्य मन्योर्विरोधो विकल्प इति मानवंशास्त्रेन तत्राप्युत्क्लं भवतु अप्यात्मभावार्
र्थे पादभाष्ये चत्वारोऽर्थाः सर्वत्र निरूप्य इत्युक्तं तेषु कतमोऽर्थः उच्यते प्रथवीर्हि ह्येति प्रथमोर्थः अत्र हि प्रथवीपदे
न परोक्षवाद पुरस्कारेणौ ओजसो वायुरूपस्य विवक्षणात् यजमानस्य तत्वयाग्निर्दीक्षया दीक्षित इति वैश्वानरः
अग्नित्वेन जाठरोऽपि संगृहीतुं शक्यते यया अग्निर्दीक्षया दीक्षितन्तनि रसात्मकः सोमः दीक्षणीयेष्टा संस्कारस्य दी
क्षात्वादिति मीमांसकाः दीक्षणीयेष्टं चोपधीनां संस्कार इति तृतीयस्कंधसुबोधिन्यां तु सारेण विध्यर्थवादमंत्रनामधेयार्थो

त्मका श्चत्वारः पदार्था भावार्थपादे भाष्ये च कृतौ व्याख्येयास्तद्यथा पुरुषप्रत्ययप्रेरणात्मकस्य विध्यर्थवादमेभ्याना मध्ये
पार्थात्मका श्चत्वारः स्वघटितप्रोत्पत्ति वर्तनं तस्य विध्यर्थस्य पुरुषप्रवर्तनेत्तात्पर्यात् पुरुषप्रयत्नाभिव्यंजकभावे वा
तात्पर्यात् तदन्यापि तथा न्यायादीप्सयामित्यर्थे दृष्टव्यम् अन्यत्र कृत्यस्य निरूप्यत्वाद् इत्युक्तमिति चेत्तविधिवाक्ये शिलेऽना
श्रयणेन प्रत्ययविधयर्थ घटितेत्वस्मादीनामपि गौणविधेयत्वात् प्रपवीक्षितेऽन्यत्र नामधेयान्यपि धान्यपर्वच्छेदनेतात्पर्य
प्रकाशितिप्रपवीति नामधेयं दानस्य धान्यपर्वच्छेदने प्रपवीत्वेन तात्पर्य प्रकाशित भवन्तिही स्तोत्रिद साङ्गेध्यषनाद्यै
दृष्टहिंसायाद दृष्टमोक्षेद्धाक्षि केशादीप्सिजीवनोऽपि त्वेषांवैकनमस्यत्वं एवं च परोक्षवादेन प्रपवीधारक मेजो तोभ्य
प्राणपानावोजः अन्नं रसात्मकं सोमरूपं इषेत्वेत्यत्रेषइत्यस्यार्थे नयाग्निदीक्षिते इत्यर्थवादः विधेयार्थस्तवनेत्वर्थवादाः
विधेयार्थो दीक्षायाग्निदीक्षित इति मंत्र मंत्रार्थपरा यत्या व्यतिरिक्ताद्देवता प्रति पादनस्तत्पादात्उपयुक्ताः याज्यास्तु दे
वतोद्देशाद्द्रव्यत्याग इति अथ ब्राह्मणं साधवाचार्यो रामकादा हृत मंगोपांग परिशिष्ट व्यतिरिक्त प्रयोजनकं भवतीति
मंगोपांग परिशिष्ट प्रतिपादनं यस्मिन्के यन्त्र योजनं भवति उच्यते इति सामग्री यत्ते मूलतः शाखां परिवासोपवेशं क
रोतीति इषेत्वेति मंत्रेण छित्वा शाखां मूलतः परिवासस्य वसतेहर्षेण ब्रह्मारे उरादिरयं भवति अत्रापि वसतु प्राच्या
इत्यत्र इत्यादि वसतु स्तंभोदिवादिव सिप्रेरणेदिवादिव सतुउत्सर्गोदिवादेः एवं च परितः स्तोऽपि त्वाव हार्य वायवस्थाछेद
यित्वा उपादरस्य च्यते परिशब्देन उपवेशं करोति विधूपेचने उपसमीपे सेचनं करोति विशब्दा मोविषवियोगः एत
योरर्थौ त्वा तस्य गच्छेते यद्बाधिषवियोगे मूलं विभक्तं करोति उपवेश संज्ञं अत्र त्रयो मूलानयो प्रयाग्विनियोग आम्ना
यते उपवेषेणकपालान्याद्युपदधातीति साधायानसान पाकरोतीति अत्र च तुर्थाध्याये जैमिनिसूत्रारिणा भवंति शाखा

नवार्थि- ६१

यांतरप्रधानत्वात् एकशाखायांतरप्रधानत्वादुपदेशो ऽनाविभावेन: स्याद्वैषम्यात्: अन्यथापायाचेति: अयं पक्षस्तु मीमांसकमतसिद्धो नानृप्रतेऽस्म
त्साकं तु भाष्यं नास्तीत्युपरमामहे अन्यच शाखासंबंधि किंचिदस्मा यतेदृशी पूरणी मांसयो: सहस्राख्यवत्प्रस्तरं प्रहरतीति प्रस्ताव
नीये प्रहरन्ति व्याकरण मतानुसारमर्थ उक्तः निरुक्तमधुना सराघ: द्वारवादृव शयाशाकोऽनेको किंच शाखा अग्नौ जीनां मस्तु
पठिता: बहुवचनांतोयं शब्द: निवासान्ति: परिस्तरणकर्मा विषंडहका मस्तु पठितं लिंडं तेक्लृदं तमविगल्हरसायं भवन्य
अतिरुक्ते एवं बहुवचनांत मपिशाखाशब्दमेव चनातं करिष्याम: विवक्षतिं परिवासनपर्याय विवंवेशं परंशाखा
स्वसपानान्ये पदार्थायोगहदे: अग्नौ उल्पर्योभि सेभवन्ति अत: शाखां पर्यरिस्चर्यजुपसमीपे जलमीसीत तमकरोति
ततोनिवेदये हिति शेषं वक्षस्य प्रतिकृति प्रकृतित्वं पंचरात्रे सैस्पष्टं ननु शाखाया परिस्तरणकर्मत्वं ननु प्रतिकृ
तेरितिचेन्न अत्रैव बंसदे हस्य पलाशस्य प्रकृतेरित रत्र प्रतिकृतेरेवच्चं सदेवत्वात् अन्यथाघटस्य परिस्तरणं कुतो
नोक्तमित्यपशाक्येतै तस्माद्युक्तत्रयमेवहापान्यत्र प्रतिकृति: ततोस्यार्थस्य प्रथमपर्याये पर्यवसितिवोध्या पंचरा
त्रकं प्रबंधान्तरण: कोश्चोश्चीन्या रण प्रवृत्ति: सांख्ययोगौ त्रदानावेव पाक अत्रापि प्रतिसंधीयेत्तां द्वितीयपर्यायेतु शाखार्थे
निजेगतिं इषेत्वाद्यांप्राणं प्रत्यग्रस्पामीत्यर्थोत् तृतीयपर्यायेत्परिष्यादुक्तं स्वाध्यायार्थं ब्राह्मणामुपक्षिप्तं वस्तुतस्तु
ब्राह्मणां विधायिकं प्रबन्ध सांमयिकं प्रवर्तकत्वं व्यर्थं अतो ब्राह्मणोत्र प्रेरितो मंत्रे प्रयोगं समर्थयंति अयमर्थं ब्राह्मणा
(मुपक्षिप्तं वस्तुतस्तु) भावार्थपादेविधि मंत्राधिकरणेविधिमंत्र योरैकार्थ्यमेकरा घ्नादितिसूत्रे ताननर्पति न धाति
न दधाति नस्फरो नैवा अमित्रो व्यथिरादधर्षति देवाश्च बलिर्यजतेरद दानि व जोगितानाथि: सचतेगोपति: सहेति
नाना वा ज्योगिन्तज्योत्ति ष्मात् सूर्यंदवगोपति: अत्र यजते ददाती त्युदाहरणं एकार्थ्य प्रवर्तकत्वं यथा हादसत्ते

इत्यादि ऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विधायकं तथान्ये ऽपि यजतेत्यादि विधायके एकशब्दत्वात् एक : शब्दो ह्युभयत्र नहि
सकृदेकत्र प्रवर्तते परत्र नेति वक्तुं शक्यते तस्मादुभयत्र विधायकौ हि तौ ये एव क सूत्र प्रयोग सामर्थ्याधिकरणे ऽपि
वा प्रयोग सामर्थ्यान् मंत्रोऽभिधानवाची स्यादिति सूत्रं ऽपि चाऽभिधानवाची ऽभिधानवाचास्वव्यापारं वक्तीत्युक्तं तत्कथं
स्वव्यापारं वक्तीत्युक्तं तत्कथं स्वव्यापार व्यापमर्थं वक्तीति भवति संदेह : उच्यते न भवति संदेह इति कुतः व्याप्तमत्वात्
शब्दस्य ऽर्थेन नित्यसंबंधो भवति शब्दस्य संबद्धं व्यापारमपेक्षते एवं च यदि स्वव्यापारस्य वाची स्यादर्थेन व्याप्नुया
देव तथा सति ॐकारोपव्याख्याने बृहत्कर्षेषु शब्देष्वेतु कथं व्यापार मात्र वाची स्यादतो न्यायते व्याससूत्राविरोधेन व
र्तते मंत्रोऽभिधानवाची स्यादिति तथा च दौवेद्याऽप्रीकृत्य वाक्यानीति व्याससूत्राणि चैवहितानि निबंधे च कारणे जैमिनसू
त्राणि प्रमाणानि नैव मन्न व्याससूत्राणि चैवहितानि निबंधे च कारणा जैमिनि ॥ विरोधस्तु पलभामहे किं न सूत्रं ऽप्राकारा
त्रलिंगाद्धि स्येव स्यादिति सूत्राणि न ह्राध्यं भवति ऽप्राकारापदवाच्यं च ह्लीवेति नदत्राऽभिधानपदं स्वाविष्टमर्थं लक्ष
यति जैमिनीये च वैयासे न विरोधोऽस्ति कथं नेति शक्याद्य ह ऽधिकरणे वास्तु द्ऽभिधीयते नेशब्दो यत्रार्थे सोऽर्थोऽभि
धानं न ह्राप्यो न्यायर्थः न विधायकः ब्राह्मणान्वेऽभिधानवाच्विसाद्विधायकं कुतो न मंत्रो विधायको न ऽप्राह प्रयोग
सामर्थ्यादिति प्रयोग प्रवर्तकस्य व्यापारो नित्यं विधिस्तु प्रवर्तकः पूर्वसिद्धः नेन विधिनैव प्रवृत्तत्वात् कृतिसमये प्रव
र्तकः त्वं व्यर्थे किं तु प्रमतीमेव जनयति विधयो कुर्यादितिय दे व विधया करोतीत्यद्धया ततदेवास्य वीर्यवत्तरं भव
तीति श्रुतेः तस्मान्मंत्रो न विधायक इति ननु ब्राह्मणयोर्विभाग एव न न्यायते वेदत्वस्य तुल्यत्वादतः पूर्वाधिकरविभा
रोन युक्त इति चेत् न नचोदकेषु मंत्राख्या शेषे ब्राह्मणशब्द इति सूत्राभ्यां प्रयगलक्षणत्वात् योः सविधिरेव चोदकः प्रे

नवार्थि. रको यस्य बोधस्य स मंत्रो भवति यस्योच्चारणरूपे तु ष्ठाने यथ प्यध्ययविधिनां सर्वमेव प्रेरितं तथा प्रायश्चित्तादौ न थापि कर्मविधिना
६२ तुष्ठानं बोध्यते विधेः मंत्रस्तु साधनत्वेन बोध्यते इत्यग्नेपि कर्मणा नदत्त वादह्नाता तन्त्रोदकमेव अतः कर्मणा याग जपादेर्यः
साधनभूतः शब्दः स मंत्रो मंत्राभिररिकोवेदे ब्राह्मणं अनेन वेदेभागद्वयमित्युक्तं अर्थवादानामपि ब्राह्मणत्वमेव रा
वेच इह सकृ संधत्तं त्वामेजिन्च त्वंऊर्जे ए संधतंत्वामेजिन्वा त मिति त्रिं ब्राह्मणं शक्तिं प्रीणाय न मिन्त्यर्थे लोट विध्यर्थकः
रुद्रगो नेविरुर्जे भगवत्वेन श्रीरुद्रो जयो अत्रैनेमंगलत्वेन अपुत्रे वेदाद्वाराणां यावनां मगे जन्तेपि अनेन विधिना प्रेरि
तो ध्वर्युरिषेत्वेत्यादि मंत्रेण शाखां छित्वेषत्वर्जे च जमानेसंपादयत्येव नतु छित्वानीत्यत्र लेट्प्रयोगे नेषेत्वेति विधा
यकं वाक्यं न मंत्र इति शक्यं अविशेषात् यथा इत्थं अथ सर्वोपि श्रीभागवत एव परं परा प्रामात्रापि सम्प्री प्राप्तीसु सं
गृहीता नहि परस्यैवं वस्य मानो घटो नास्तीति कर्तुं शक्यते पि गुह्यभावन्विषे द्वं शाक्यते स तस्यैवा दानतौ त्रौ प्रक्रमस्यर्थे गम्य
यत इति सप्राप्ती प्राप्नोति नैष दोषः स्वभक्त वचः सम्यक् त्वार्थे पुत्रार्जुन यो सम हार कों जानत्व द्वत्स प्राप्तीरूपे णाश्री
भागवत एव बोद्धृतरु पान्तांगी कारात् एवमेभक्तवच सम्यक्त्वं यतः एवं च स्वभक्त वचो इदसत्य त्वं विदाथ क्रीडति
स्या स्य कुलपतिरतो न बाधीसर्वमवदानं शास्त्रार्थक्रियावा भगवद्धर्मो वा सर्वक्रिया प्रसवश्च तम वतिक्रियाभा
वः अन्येभावविकाराः षट् नत्वैवान्तर भावः सर्वासां क्रियाणामिति भगवद्धर्मेष्वेव सर्वाः क्रियाः पर्यवसिताः मं
विधते धर्मो यस्वाम दात्मक इत्येवं विधवच सामतु कुलयं त्यो मर्यायतो बाधो निवर्तत इति श्रुति मतुरुधंति
अष्टकार्यस्तु प्रपाठकार्थः स सप्तुह प्रपाठकस्तादृशा वेदवाकु यस्मन्हः प्रकर्षे पठन्ति यो रुषे यत्सांकान्तो
तत्वेन शान्दर एव पठन्ति वेदस्वात्सर्वोन्कर्षः प्रशाद्दार्थः अत्रापि योगि रूढिः चतुर्दश ब्राह्मणात्मकः पूर्वप्रपा

ठक इति एवं साधारणोर्थः निपातातिरिक्त निरर्थक शब्दाभावात् अथ प्रकरणविचारः देशकालौ प्रकरणमिति निबंधटी
का तत्र शत्रुशब्दधर्मो छिद्रधर्मो छिद्रमपि धर्मविनः तथाच देशकालरूपार्थे बाधो वास्तीत्यत्र देशादि निष्ठप्रतियोगित्वा
निरूपको वा बाधस्तन्निष्ठप्रतियोगिता निरूपकाभावात् तद्रूप देशकालाधिकारः प्रकरणं तदपेक्षायां प्रकरणाधिकार
एव गताम् इति मेयात् अथवा देशकालजन्यापौ जन्मादिस्तन्निष्ठेत्यादि पूर्ववत् प्रकरणमपि स्वान्वर्थसंज्ञाकरणो
देशे काले च सपरिकरजनकत्वं प्रसहृप्यो: अथ बाधिकारो गुणाधानं तथाच देशकालज गुणाधानं प्रकरणं
यद्वा इदमुषाङ्कः पतिवर्तेत इति पूर्ववत् त्रोक्तमुभयाकारं प्रकरणमिह प्रतिगृह्णीम शास्त्रयोर्लक्षणं अभिसंधि त्यमिति
अथ ब्रह्मसमन्वय तत्राचार्यपूर्वरूपं अन्तेस्युत्तररूपं विद्यासंधिः प्रवचनं संधानं इति सोहितो पनिषद्युक्ते: प्रव
चनं वेदः शिष्याचार्य ब्रह्म प्रतिवचनरूपेण तस्य कथनेस्य स्य वस्तु विषयत्वात् परस्य राभिनंदने नार्थ स्फुरणास्तु
एव प्रतिपत्तिकारणं ततो विधया संधीयत इति अत्राचार्यस्योपनीपहरिः केनापि धर्म विशेषेण वक्तारि कर्मणि
वाक्यसंचारे नियामकत्वरूपेण सिद्धो तस्य कार्य तत्केन स्यपकः प्रश्नकस्य तत्वं ॐकारं वेदरूपं गायत्री रूपकारो वाच्यः पु
त्रेवा अष्टो अनि अन्तेयोसौ वेदमार्गेण वृत्तैव मुच्यत इति प्रथमस्कंधे सुबोधिन्यां तस्यैव प्रच्छकत्वं तर्कयामः अत्र
किं प्रश्नवाच्यकं पदं तर्हि स्वरहिताः प्रश्नवाचकपदमनुमेयं प्रश्न एव शास्त्रपरिसमाप्तेर्ने प्रवणानंतरं मनन निदि
ध्यासनाभ्यां कार्यसिद्धिरस्य शास्त्रवत्ता अतः प्रश्नमात्रोक्ति श्रवणान्तरे ध्याप्यो त्यात तथैव गुणानां मांनवोधर्म
स्तोत्रे वे दे ख्यकिर्ति सितं अर्गस्तासि द्धानियन्याधि नहें तव्यानि मुक्तिभिरिति वाक्यात् प्रश्नतेनान्यप्रसादत्वेन कार्यकार
णाभावः प्रथमस्कंधे द्वितीयाध्याय सुबोधिन्यां स्फुटमुपपादितं पदसमूहार्थो वाक्यार्थ इति श्रीभागवतार्थनिबंधटी

नवार्थि·
६२

ध्यायेयमकृतः ॥ कदम संप्रश्नोयेनात्मा संप्रसीदत्यौन्यत्रध्येयः ॥ अथ वाक्यार्थः ॥ अन्वयो वाक्यार्थः एकचद्वितीयस्कंध सुबोधि
न्यास्फुटमुपपादितं पदसमूहार्थो वाक्यार्थ इति श्रीभागवतार्थनिबंधटीकानुसारेणार्थ ॥ अथ पदार्थः सच उक्त अथ अक्षरा
र्थः सच प्रत्ययार्थः इति शुभम् ॥ अथ मत्रं वेदाक्षराणि यावंतीति वाक्यात् दक्षराणि यावंत्यपेक्षितानि तानि ततश्च अक्षरा
र्थः प्रत्ययार्थ इति विरुध्यत इति मैवं जपित्वा दुत्वेष्टान्न फलेन युज्यत इति श्रुतेर्जपपक्षं समाश्रयति ॥ अन्यथा गौरस्व
पुरुषो हस्तीति वदिणोन्वेत्यत्र माधवः कृष्णः पद्मनाभः हरिः जलसंस्थः नारायण इति हीसादीषादौ स्वरो [illegible] णामा
त्रकानिधं दृक्तानिष्ठ स्मामानिरूहाकाक्षा विरहाद्वाक्यस्याप्रामाण्यावहेयुः इन्त्वष्टेति तु व्याप्याते पक्षत्रये यदि चज
पित्वेत्यादित्रयमेकस्मिन्नेवानुष्ठाने तदा वाक्यं जपवाक्यविषयमित्येवं संकुचेलिमम् दृश्यते ग्निहोत्र पद्वत्यादौ ॥ अथ
परोक्षवादा विचार्यन्ते ॥ आधिदैविकादिभेदात्परोक्षवादस्त्रिविधः एकोप्रकटार्थः यथावस्यमाणद्वितीयोनिधंटवइत्यत्र
त्रतीयफलांशे चतुर्रूत संनचलुहौ नेप्राचक्षते परोक्षेणेत्यत्र अक्षरणः परमिन परोक्षं सर्वेपि वेदार्थः परोक्षः अक्षरण
परोभवति ॥ आधिदैविकप्रतिपादिकत्वादिति सुबोधिनीसरणिः कथं नहि फलांशे परोक्षवाद इति सुबोधिनीश्लिष्टप्रयो
गेतात्पर्यात् शब्द इति चेन्नात् ॥ अभवा अन्यक्षात्तमानाम्यामिति सूत्रभाष्ये सुबोधिनीसरण्याः प्रदर्शनात् एवं चपरो
क्षकतोर्थ ईषेन्वेति शक्तिशाखादिः सर्वानुकृति वह्लाव्ययवभूतः ॥ आधिदैविको वैदिकः प्रपंचो भिन्नरण्वयजमान
त्विगार्दिकृन्योपयोगि पदार्थेष्वध्यस्यते न तु वैदिका अन्यत्र शाकेभ्य पदेभ्येन्यदुपादानायोन्यथा संतमात्मानमिति
श्रुतिं कथं नातिवर्तेरन् ॥ अनेन प्रकारेण नातिवर्तेरन् कोसौ प्रकारः उच्यते ॥ आधिदैविक आध्यात्मिकाधिभौ
तिके च्वाकृति वैलक्षण्यं तदभिर्ग्रंथं गजाति वैलक्षण्यं च नोपगछामः तथा च भगवद्व्याससूत्रे अनुकृतेस्तस्य

चेति अपिस्मर्यतइतिच अन्यत्रत्वन्ये वव्यवस्था यद्यपियजुर्वेददेवतासोर्थो भवितुमर्हस्तथापिहीद्रस्तद्देवतेति । क्रियाकांडइतिस
माप्यया चक्रियात्माहिद्रस्वार्थः अनुमाधिकः कालादिभिर्नमोगइतिसूक्तस्य सकलगुणटचन्वेसरस्वार्थे जटोनिजैर्मुनिसूत्र
सुबोधिन्यामालक्षणं ज्यतिनिर्विभीतकंठेरेव अन्यरादीनि तृतीयपर्याये इषेत्वेत्यादित्युप्रभाषणं मितिमंत्रशब्दप्रयोगः
मंत्रगुप्तभाषणे प्रयोगकरणाभूते शब्देरूढि तेनयोगः रूढि इतिप्रथममंत्रार्थः इतिश्रीगोपेश्वरस्य विठ्ठलरायजितांम्रा
त्रीयस्य कृतौ नवाध्यायिम् प्रथममंत्रार्थसमाप्तम्
प्रथमार्थे श्रुतिपसाभि वृद्धिकर्त्र्यै शक्त्यै इषइत्यास्यार्थः ऊर्जेइमासविचारकारणाभूतशक्त्या इत्यर्थे श्लोकः विचारका
रणाभूतशक्केर्योगकारण शक्तित्वं उत्तरार्द्धे सम्यग्व्यवसितं राजन्भवताशत्रुकर्षणेतियुधिष्ठिरं प्रतिभगवद्वाक्ये उक्तं अ
त्रसुबोधिनीप्रमाणमुक्तं पंचाग्नेनु इषेप्रजायै प्रजा वा इषे इत्यारण्यकश्रुतेः इषेप्रजायै अकारांतपक्षे प्रजावै निश्चयेनई
षाई इतिछेदः प्रजायां इत्यत्र उ: ऊंवात्वां देवहितेयदाहयुः पीपिहीत्यर्थः ऊर्जै उदुंबराय ऊर्जे देवयत्यै उर्ग्वा उदुंबर इत्यार
ण्यकात् उर्क् स्तनतादेवानां पत्नय इत्यारण्यकाच्च अत्रनश्रुतिविरोधः अपारणेनविकल्पादित्युक्तम् आपरणार्थोपु
ष्यश्च श्रुतिपासाभिवृद्धेकर्त्री शक्तिर्वनस्पतीयपयोर्थ इतिज्ञेयं नत्रोर्गर्वा उदंबर इति श्रुतिसहवैपत्न्यायं नास्तीति ऊर्जेदेव
पत्न्यै त्वांचां इगेघपम् देवहितं अश्रुद्धदैव्यायकर्मणइत्युक्तं यदाप्रत्राप्तौ वदं नादिच पीपिहीत्यर्थः तथाचभाष्यपादभाष्ये
देवपत्न्यश्चकर्त इति एतस्यसहवैपन्यायोपाठात् तत्रैवेषे पीपिहीतिऊर्जे पीपिहीत्येतयोसत्वात् अत्रसोधपत्रे हा
वायवस्थेति नत्ते अत्रे श्रुतिपासाभिवृद्धिकर्त्र्यै इत्यायसंगतं मितिसत्यं ओंकारेणप्रस्वस्य लोकारो वा छन्दसमंप्यमा
हनुवायवास्थेतिपदं प्रस्मन्दवाच्याः पत्तरप्तासाश्च मंगलार्थउकायतोवायवः शब्दरूपाः यतो वायुः शब्दनाम्ना